

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η Αγροτική Πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη στη Θεσσαλία και
Περιοχή της Άρτας κατά την Περίοδο 1882-1885:
Οι Συζητήσεις στην Ελληνική Βουλή»**

Μεταπτυχιακός φοιτητής: Μερτζανάκης Άγγελος
A.M: 519606

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ζέη Ελευθερία

Ηρακλεία, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή «συγγραφέας» που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίας στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα. Ο συγγραφέας διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**«Η Αγροτική Πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη στη Θεσσαλία και
Περιοχή της Άρτας κατά την Περίοδο 1882-1885:
Οι Συζητήσεις στην Ελληνική Βουλή»**

Μερτζανάκης Άγγελος

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Ελευθερία Ζέη

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Ελευθερία Μαντά

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας
Νέων Χρόνων, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας
Νεότερη Ελληνική Ιστορία, Α.Π.Θ

Ηρακλεία, Ιούνιος 2026

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω θερμά όσους συνέβαλαν, άμεσα ή έμμεσα, στην πραγματοποίησή της. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω

στη σύζυγό μου Κία, για την ηθική της υποστήριξη,

στους φίλους μου Δημήτρη και Πάνο, που στάθηκαν αρωγοί σε κάθε τεχνικό πρόβλημα στο πεδίο της πληροφορικής και της διαχείρισης ψηφιακών συστημάτων και

στους Δασκάλους μου, από τα πρώτα χρόνια της εκπαίδευσής μου μέχρι σήμερα, για την γνώση που μου μετέδωσαν.

Abstract

Title: The Agricultural Policy of Charilaos Trikoupi in the New Provinces (Thessaly and Arta) during the Period 1882-1885: The Debates in the Greek Parliament.

This dissertation examines the parliamentary debates regarding the agricultural, fiscal and institutional policy implemented by the government of Charilaos Trikoupi in the newly annexed regions of Thessaly and Arta during the crucial period of 1882-1885. The primary objective is to analyze the structural conflict between the modernization program of the “Neoterikon Komma” and the economic endurance of the rural populations.

The methodological approach relies on the primacy research of the Official Records of the Greek Parliament, focusing on the processing of specific legislative bills, financial budgets, and committee reports. The study illustrates that the transition from the Ottoman tithe to modern indirect taxation-such as the tax on draft animals, the state monopoly on tobacco and cigarettes paper, the stamp duty reform, and the revision of import tariffs- severely drained the liquidity of the local market, turning the New Provinces into a fiscal burden- bearer for the central administration. Furthermore, the analysis of the institutional framework demonstrates that the hurried establishment of new administrative and judicial structures chased with the deeply embedded Ottoman socio-economic remnants, leading to widespread corruption and institutional paralysis.

In conclusion, the parliamentary opposition led Theodoros Deligiannis voiced legitimate concerns regarding fiscal austerity and social protection. The collapse of the Trikoupi administration in February 1885 was the result of severe monetary suffocating and the alienation of the Thessalian Members of Parliament, confirming that the rapid top-down modernization model failed to address the vital needs of the agricultural base.

Keywords: Charilaos Trikoupi, New Provinces, Thessaly, Agricultural Policy, Parliament Debates, Taxation, Modernization.

Περίληψη.

Τίτλος: Η αγροτική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη στις Νέες Επαρχίες (Θεσσαλίας και Άρτας), κατά την περίοδο 1882-1885: Οι συζητήσεις στην Ελληνική Βουλή.

Η παρούσα διπλωματική εξετάζει τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις σχετικά με την αγροτική, φορολογική και θεσμική πολιτική που εφάρμοσε η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη, στις πρόσφατα προσαρτηθείσες περιοχές της Θεσσαλίας και της Άρτας, κατά την κρίσιμη περίοδο 1882-1885. Πρωταρχικός στόχος είναι να αναλυθεί η δομική σύγκρουση μεταξύ του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του «Νεωτερικού Κόμματος» και της οικονομικής αντοχής των αγροτικών πληθυσμών.

Η μεθοδολογική προσέγγιση βασίζεται στην αρχειακή έρευνα των πρακτικών της Ελληνικής Βουλής, εστιάζοντας στην επεξεργασία συγκεκριμένων νομοσχεδίων, οικονομικών προϋπολογισμών και εκθέσεων επιτροπών. Η μελέτη δείχνει ότι η μετάβαση από την Οθωμανική δεκάτη στη νέα φορολογία, όπως ο φόρος στα ζώα έλξης, το κρατικό μονοπώλιο καπνού και σιγαρόχαρτου, η μεταρρύθμιση του τέλους χαρτοσήμου και η αναθεώρηση των εισαγωγικών δασμών, αποστράγγισε σοβαρά τη ρευστότητα της τοπικής αγοράς, μετατρέποντας τις Νέες Επαρχίες σε φορολογικό βάρος για την κεντρική διοίκηση. Επιπλέον, η ανάλυση του θεσμικού πλαισίου καταδεικνύει ότι η εσπευσμένη συγκρότηση νέων διοικητικών και δικαστικών δομών με τα βαθιά ριζωμένα οθωμανικά κοινωνικοοικονομικά κατάλοιπα, οδήγησε σε εκτεταμένη διαφθορά και θεσμική παράλυση. Καταλήγοντας, ο επικεφαλής της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης Θεόδωρος Δηλιγιάννης εξέφρασε εύλογες ανησυχίες σχετικά με τη δημοσιονομική λιτότητα και την κοινωνική προστασία. Η κατάρρευση της κυβέρνησης Τρικούπη, τον Φεβρουάριο του 1885, ήταν αποτέλεσμα της έντονης νομισματικής ασφυξίας και της αποστασιοποίησης Θεσσαλών βουλευτών, επιβεβαιώνοντας ότι το μοντέλο του βίαιου εκσυγχρονισμού της κυβέρνησης απέτυχε να αντιμετωπίσει τις ζωτικές ανάγκες της αγροτικής βάσης.

Λέξεις κλειδιά: Χαρίλαος Τρικούπης, Νέες Επαρχίες, Θεσσαλία, Αγροτική Πολιτική, Κοινοβουλευτικές Συζητήσεις, Φορολογία, Εκσυγχρονισμός.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής του Χαρίλαου Τρικούπη.	8
Μεθοδολογική προσέγγιση και Δομή της Εργασίας.	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο	11
Η αναγκαστική κυκλοφορία, η άρση και οι κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις.	11
Οι προϋπολογισμοί και η δημοσιονομική πίεση	13
Το Μεγάλο Εξωτερικό Δάνειο των 170 εκατομμυρίων και οι υποσχέσεις των έργων (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1883)	16
Το ταμείο οδοποιίας, η «προίκιση» των έργων και η κοινοβουλευτική επικύρωση (Μάιος 1882)	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Το ειδικότερο φορολογικό πλαίσιο στην ύπαιθρο	21
Τα κυβερνητικά μονοπώλια και η σύνδεσή τους με την περιφερειακή αγορά	21
Το Αγροτικό ζήτημα : Διεθνείς δεσμεύσεις, κρατική καταστολή και ο δικαστικός εκβιασμός των Κολίγων (1882-1884)	23
Η φορολογία των Αροτριώντων κτηνών και των προϊόντων γης	28
Η φορολόγηση της νομαδικής κτηνοτροφίας	31
Η φορολογία του καπνού, το μονοπώλιο του σιγαρόχαρτου και η έκρηξη του λαθρεμπορίου	32
Η ειδική φορολογία Ελαίου στην επαρχία Βόλου	37
Η φορολογία του χαρτοσήμου ως «αιμοδοσία» της οικονομίας	39
(1882-1885)	39
Η τελωνειακή πολιτική, το Νέο δασμολόγιο και η κοινωνική εξέγερση κατά των φόρων (1882-1885)	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Το Θεσμικό Πλαίσιο των Νέων Επαρχιών	45
Η οργάνωση των δήμων, το εκλογικό σύστημα και οι πολιτικές σκοπιμότητες της μετάθεσης (1882-1883)	45
Η διοικητική και αστυνομική «Εισβολή» στην ύπαιθρο: Αγροφυλακή και Δημαστυνόμοι	48
Η οργάνωση του δικαστικού μηχανισμού, τα τοπικά ειρηνοδικεία, η δράση της χωροφυλακής και η διαχείριση των Βακουφίων (1882-1884)	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: Η κοινοβουλευτική ρήξη και η πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη	52
Η δημοσιονομική κατάρρευση, η στρατηγική της κωλυσιεργίας, το επεισόδιο Νίκολσον και η ανατομία της 5ης Φεβρουαρίου 1885	52
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	59
Αρχειακές πηγές	61
Παράρτημα	67

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής του Χαρίλαου Τρικούπη.

Η μελέτη της αγροτικής πολιτικής του Χαρίλαου Τρικούπη, κατά την Περίοδο Θ' 1882-1885, εκτυλίσσεται μέσα από ένα πλέγμα δομικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες επεδίωκαν τον συνολικό εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και την προσέγγισή του προς τα πρότυπα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Η επίσημη ιδεολογική θεμελίωση αυτού του εγχειρήματος αποτυπώθηκε με σαφήνεια στον προγραμματικό λόγο του Πρωθυπουργού, κατά την Συνεδρίαση της 4^{ης} Μαρτίου 1882, όπου ετέθησαν οι βασικοί άξονες της κυβερνητικής στρατηγικής.

Στον λόγο αυτόν, ο Τρικούπης προσδιόρισε ως πρωτεύουσα εθνική ανάγκη την «ανόρθωσιν του νόμου» έναντι των παρελθουσών υπερβάσεων και αυθαιρεσιών, συνδέοντας την εσωτερική έννομη τάξη με το διεθνές κύρος της Ελλάδος. Υπό το πρίσμα μιας ρευστής πολιτικής κατάστασης στην Ανατολή, ο κυβερνητικός σχεδιασμός ιεραρχούσε την αναδιοργάνωση του στρατού και του ναυτικού, ως μέσο ενίσχυσης της εξωτερικής εικόνας της χώρας, ενώ παράλληλα, πρότασσε την ανάπτυξη των συγκοινωνιακών υποδομών, με έμφαση στο σιδηροδρομικό δίκτυο, ως οργανικό στοιχείο της οικονομικής συγκρότησης.

Η υλοποίηση αυτού του εκσυγχρονιστικού προγράμματος προϋπέθετε τη ριζική βελτίωση της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας. Ο Τρικούπης, αναφερόμενος στη σύνταξη των κρατικών προϋπολογισμών, αναγνώρισε ότι ο ισοσκελισμός των εσόδων και των δαπανών αποτελούσε ένα εξαιρετικά δυσχερές εγχείρημα, το οποίο, όμως, δεν χαρακτήρισε «απελπιστικόν», εισάγοντας ένα αυστηρό σύστημα έμμεσης φορολόγησης και δημόσιου δανεισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η προσάρτηση και η ομαλή αφομοίωση της Θεσσαλίας και περιοχής της Άρτας, το 1881, αναδείχθηκε σε προτεραιότητα της διακυβέρνησής του. Επεδίωξε την άμεση επέκταση του νομοθετικού και θεσμικού πλαισίου στις νεοαποκτηθείσες περιοχές, προσκρούοντας, όμως, στις ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της θεσσαλικής πραγματικότητας.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία εξετάζει εκτενώς τον τρόπο με τον οποίο η τρικουνική αυτή πολιτική αντιμετωπίστηκε μέσα στο σώμα του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Οι συζητήσεις στη Βουλή κατά την τριετία 1882-1885 αποκαλύπτουν μία βαθύτατη ρήξη ανάμεσα στην Κυβέρνηση και την Αντιπολίτευση, η οποία υπερβαίνει την απλή κομματική αντιπαράθεση.

Μεθοδολογική προσέγγιση και Δομή της Εργασίας.

Η μεθοδολογία της παρούσας έρευνας στηρίζεται στην πρωτογενή ανάλυση των Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Βουλής, καθώς και των επίσημων Σχεδίων Νόμων και Παραρτημάτων της τριετίας 1882-1885. Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα διακριτά κεφάλαια, ακολουθώντας μία θεματική και θεσμική ταξινόμηση, με αναφορά στις Νέες Επαρχίες, προκειμένου να αποδοθεί η συνολική εικόνα της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας και των αντιδράσεων που αυτή προκάλεσε.

Στο Κεφάλαιο Α' εξετάζεται το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο της περιόδου, το οποίο καθόρισε και την εξειδικευμένη πολιτική στις Νέες Επαρχίες. Η ανάλυση αρχίζει από τη συγκρότηση των κρατικών προϋπολογισμών και τη νομισματική σύνδεση με την Λατινική Ένωση, μέσω της αναγκαστικής κυκλοφορίας του ελληνικού νομίσματος. Στη συνέχεια, ερευνάται, η σύναψη του μεγάλου εξωτερικού δανείου των 170 εκατομμυρίων δραχμών και η «προικοδότηση» του Ταμείου Οδοποιίας, αναδεικνύοντας πως ο συγκεντρωτικός έλεγχος της Αθήνας επηρέασε την παραγωγή και το εμπόριο, στη Θεσσαλία και σε περιοχή της Άρτας.

Στο Κεφάλαιο Β' αναλύεται το ειδικότερο φορολογικό πλαίσιο και οι άμεσες επιπτώσεις του στην περιφέρεια. Αρχικά, η έρευνα επικεντρώνεται στη θεσμοθέτηση των κρατικών μονοπωλίων και στο Αγροτικό Ζήτημα, όπου οι διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας οδήγησαν την κυβέρνηση σε μία πολιτική εύνοιας προς τους τσιφλικάδες, πυροδοτώντας έντονες κοινοβουλευτικές διαμάχες. Ακολουθώντας, εξετάζονται τα συγκεκριμένα φορολογικά νομοσχέδια που έπληξαν την παραγωγή: τη φορολογία των αροτριόντων κτηνών που οδήγησε στην υπερφορολόγηση των μικροκαλλιεργητών και των νομάδων, την παρέμβαση στον καπνό και το σιγαρόχαρτο, με την υπερεκτίμηση από πλευράς Κυβέρνησης, των εσόδων και την έκρηξη του λαθρεμπορίου, την επιβολή του φόρου επί του ελαίου, τη μεταρρύθμιση του χαρτοσήμου και την αναθεώρηση των τελωνειακών δασμών στον σίτο και τα άλευρα.

Στο Κεφάλαιο Γ΄ ερευνάται το θεσμικό πλαίσιο που επιβλήθηκε στις Νέες Επαρχίες. Η μελέτη εξετάζει τη συζήτηση για την παράταση ή την ταυτόχρονη διενέργεια βουλευτικών και δημοτικών εκλογών, την ίδρυση της κρατικής Αγροφυλακής, ως μέσο αντικατάστασης των άτυπων στρατών των τσιφλικιάδων και την ανεπάρκεια των νεοσυσταθέντων δικαστικών αρχών.

Τέλος, στο Κεφάλαιο Δ΄ καταγράφεται η κορύφωση της πολιτικής κρίσης κατά την Δ΄ Σύνοδο. Η διαδικασία εκτυλίσσεται μέσα από την ένταση των συνεδριάσεων, την κοινοβουλευτική κωλυσιεργία, το διπλωματικό επεισόδιο Νίκολσον και την τελική ενέδρα της Αντιπολίτευσης που οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης, τον Φεβρουάριο του 1885.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση ενός πρωτότυπου Πίνακα Ψηφοφοριών, ο οποίος λειτουργεί ως μία λεπτομερής ακτινογραφία της ονομαστικής ψήφου των βουλευτών, στα κρίσιμότερα νομοσχέδια που αφορούσαν, άμεσα ή έμμεσα, τη Θεσσαλία και την Άρτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο

Η αναγκαστική κυκλοφορία, η άρση και οι κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις.

Το όραμα του Χαρίλαου Τρικούπη για μία Ελλάδα εγγύτερα στα προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη στόχευε στη σύνδεσή της με τη Λατινική Νομισματική Ένωση, η οποία θα επέτρεπε τη βελτίωση της εικόνας της στην Ευρώπη, την ανάπτυξη διακρατικών εμπορικών συναλλαγών, σε σταθερό νομισματικό πλαίσιο και τη δυνατότητα άντλησης κεφαλαίων από το εξωτερικό. Η επίτευξη αυτού του στόχου προϋπέθετε, ωστόσο, τη διαχείριση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η οποία, νομοθετικά, ίσχυε ήδη από τα τέλη του 1881, περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας σχεδιάστηκε η σύνδεση της δραχμής με το χρυσό γαλλικό φράγκο, ως βασικό κανόνα της Ένωσης, και στη συνέχεια η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας που θα καθιστούσε την Ελλάδα πλήρες μέλος. Με την εφαρμογή αυτού του πλαισίου, ο Τρικούπης αντιμετώπιζε «συμπληγάδες πέτρες», καθώς η Ελλάδα του 1882 στερούνταν ενιαίου νομισματικού συστήματος. Η πρόσφατη προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας και οι ιδιαιτερότητες που παρουσίαζαν οι περιοχές αυτές, κυρίως στην οικονομία και την κοινωνική διάρθρωση, οδήγησαν στην ίδρυση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, χωρίς εκδοτικό δικαίωμα, καθιστώντας την περιοχή μία ιδιαίτερη «κλειστή» οικονομική ζώνη. Η ζώνη αυτή, με τη θέσπιση υποχρεωτικής αναγκαστικής κυκλοφορίας, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα σχετικά με την υποτίμηση, περίπου 12% της δραχμής, έναντι της Παλαιάς Ελλάδας και τις συνακόλουθες κινήσεις κερδοσκοπίας. Το γεγονός αυτό στερούσε από την αγορά πολύτιμο ρευστό, η έλλειψη του οποίου εντάθηκε, λόγω της βαριάς φορολογίας που άρχισε να ψηφίζεται από την αρχή της κυβερνητικής περιόδου, πλήττοντας άμεσα τους αγρότες των Νέων Επαρχιών.

Σε αρκετές συνεδριάσεις του τελευταίου διμήνου του 1882, σχετικά με την αναγκαστική κυκλοφορία, ακόμη και κατά τη διάρκεια συζητήσεων για τον προϋπολογισμό του 1883, η αντιπολίτευση εξέφραζε σοβαρές ενστάσεις για την αποδοτικότητα του μέτρου. Στη συνεδρίαση της 16^{ης} Νοεμβρίου 1882, ο βουλευτής Γ.

Ζηνόπουλος¹ ζήτησε ανάκληση του μέτρου, κατηγορώντας τον Υπουργό Οικονομικών Παύλο Καλλιγά, ο οποίος απέδιδε τα προβλήματα στην αγορά, λόγω προσφοράς και ζήτησης και όχι στην υποτίμηση του 12%, την οποία όμως παραδεχόταν, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση δεν μείωνε τις δαπάνες στον προϋπολογισμό. Αναφερόμενος στον Τρικούπη, ο Γ. Ζηνόπουλος τόνισε ότι είναι αστεία η δικαιολογία που επικαλούνταν πως θα προκληθεί κακή εντύπωση στους ξένους, αν ο προϋπολογισμός συνταχθεί σε νέες δραχμές ενώ η χώρα παραμένει στην αναγκαστική κυκλοφορία, καταλήγοντας ότι το προτεινόμενο οικονομικό σύστημα είναι «*ὅ,τι ἀδικώτερον, ὅ,τι ἀσπλαχνώτερον, ὅ,τι τερατωδέτερον ὑπῆρξεν ποτέ*»².

Οι κοινοβουλευτικές αναμετρήσεις συνεχίστηκαν με την ίδια ένταση και τον Ιανουάριο του 1883, όταν η διαδικασία εκτυλισσόταν γύρω από τις ευρύτερες δημοσιονομικές αυξήσεις. Στην συνεδρίαση της 24.01.1883, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης διερωτήθηκε πως εμφανίζονται οι φόροι στους προϋπολογισμούς αυξημένοι κατά 30%, από έτος σε έτος, για να λάβει την απάντηση από τον Υπουργό Οικονομικών Π. Καλλιγά ότι τούτο επιβάλλεται από την κακή εξέλιξη των οικονομικών του Κράτους και είναι προτιμότερο από τη σύναψη νέου δανείου.³ Παράλληλα, ο Σ. Σωτηρόπουλος προειδοποίησε τεκμηριωμένα ότι αυτή η νομισματική ασφυξία θα επιφέρει οριστικό μαρασμό στην αγορά, καθιστώντας το μέλλον της χώρας δυσοίωνα⁴.

Η επίσημη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η οποία νομοθετήθηκε με βάση το μεγάλο εξωτερικό δάνειο των 170 εκατ. δρχ. (22.12.1883) και ξεκίνησε την 1^η Ιανουαρίου του 1885, αποδείχθηκε ολέθρια και βραχύβια. Μετά από εννέα μήνες, το κράτος αναγκάστηκε να επαναφέρει το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας, επιβεβαιώνοντας τις δομικές δημοσιονομικές αδυναμίες που προσπάθησε να καλύψει ο τρικουπικός εκσυγχρονισμός. Όπως επισημαίνει ο ιστορικός Κώστας Βεργόπουλος, η νομισματική αυτή στενότητα λειτούργησε ως θηλιά για τη Θεσσαλία, καθώς οδήγησε

¹ Τα ονόματα που αναφέρονται στην παρούσα εργασία αφορούν βουλευτές του Ελληνικού Κοινοβουλίου, κατά την περίοδο 1882-1885. Η περιφέρεια, την οποία εκπροσωπούσαν, παρατίθεται στον πίνακα του Παραρτήματος.

² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 16.11.1882, σσ. 206-208.

³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 24.01.1883, σσ. 649-650.

⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 31.01.1883, σ 690.

σε υποτίμηση των αγροτικών προϊόντων, κάνοντας την αποπληρωμή των σταθερών φόρων στα κτήνη και τον καπνό ακόμη πιο δύσκολη για τους κολίγους, γεγονός που μετέτρεψε τη νομισματική πολιτική σε βασικό αίτιο της πτώσης του 1885⁵.

Οι προϋπολογισμοί και η δημοσιονομική πίεση

Η οικονομική ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας καθορίστηκε απόλυτα από την ετήσια διαχείριση των δημόσιων οικονομικών. Οι συζητήσεις στην Ελληνική Βουλή για τους προϋπολογισμούς της περιόδου 1882–1885 αποκαλύπτουν μια διαρκή σύγκρουση: ο Τρικούπης επεδίωκε την ισοσκέλιση των δαπανών για την εξασφάλιση της διεθνούς πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας, ενώ η Αντιπολίτευση κατήγγειλε ότι το τίμημα αυτού του εκσυγχρονισμού μετακυλιόταν άδικα στις πλάτες των αγροτικών πληθυσμών.

Η απαρχή αυτής της πορείας εντοπίζεται στον Προϋπολογισμό του 1882⁶, ο οποίος εμφάνισε το πρώτο μεγάλο έλλειμμα των 15 εκατομμυρίων δραχμών. Για την κάλυψη του ελλείμματος, η κυβέρνηση πρότεινε αυξήσεις, μεταξύ των οποίων και την αύξηση των εισαγωγικών δασμών, κατά ένα δεκατημόριο, για τα έργα οδοποιίας.⁷ Η Αντιπολίτευση αντέδρασε άμεσα, με τον Δ. Δημητρακάκη να υπεραμύνεται των κατοίκων της υπαίθρου, τονίζοντας ότι επιβαρύνεται εκ νέου η τάξη των γεωργοποιμένων, «ή όποια εργάζεται ως μύρμηξ, παλαίονσα προς άπάσας τὰς δυσκολίας».⁸ Απαντώντας στις πιέσεις, ο Υπουργός Οικονομικών Π. Καλλιγιάς ομολόγησε την ανάγκη «νὰ προνοήσωμεν προπαρασκευάζοντες τὴν κοινωνίαν κατὰ μικρὸν νὰ συνειθίσῃ εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ βάρους».⁹ Λόγω των αντιδράσεων, η κυβέρνηση αναγκάστηκε τελικά να μειώσει την πρόβλεψη του φόρου των ζώων από τα 3.400.000 στα 2.800.000 δραχμές¹⁰.

⁵ Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, σσ. 164-165.

⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 25.05.1882, σ. 340.

⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 17.03.1882, σ. 335.

⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 17.03.1882, σ. 416.

⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 17.03.1882, σ. 420.

¹⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 08.06.1882, σσ. 1096-1097.

Κατά τη Β' Σύνοδο, η συζήτηση για τον Προϋπολογισμό του 1883¹¹ έφερε στο προσκήνιο τη βαθιά διαίρεση των Επιτροπών των Οικονομικών.¹² Η Επιτροπή της Μειοψηφίας απέκρουσε τις κυβερνητικές προβλέψεις, αρνούμενη να δεχτεί τη νέα φορολογική επιβάρυνση ύψους 11.650.000 δραχμών, με το επιχείρημα ότι οι έμμεσοι φόροι παραβίαζαν την αρχή της αναλογικής ισότητας των πολιτών. Αντίθετα, η κυβερνητική πλειοψηφία υπεραμύνθηκε των μέτρων, θεωρώντας ότι οι νέοι φόροι ήταν η μόνη οδός για τη συγκέντρωση του χρυσού και την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας.¹³ Στις κατηγορίες της Αντιπολίτευσης για αυταρχισμό, ο Τρικούπης απάντησε κυνικά: *«Παίρνομεν τοιαῦτα μέτρα τὰ ὅποια δυσαρεστοῦν, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι ὅταν αὐτὰ ἀποδώσουν ὁ λαὸς θὰ μᾶς τιμήσῃ»*¹⁴.

Στην Γ' Σύνοδο, για τον προϋπολογισμό του 1884, η κυβερνητική Επιτροπή προσδιόρισε τα μεν έσοδα σε 84.650.450 δρχ και τα έξοδα σε 84.349.674 δρχ.¹⁵ Όμως η Έκθεση Επιτροπής της Μειοψηφίας εξέφρασε την έκπληξή της για την αύξηση των προβλέψεων, κατά 12.516.840 δρχ, σε σχέση με το προηγούμενο έτος και κατά 42.785.20 δρχ, σε σχέση με το 1880, σημειώνοντας την εξωφρενική αύξηση των εσόδων, η οποία θα επέρχονταν από την αύξηση των φόρων και εκφράζοντας την επιφύλαξη της για την επιτυχή έκβαση.¹⁶ Στη συνεδρίαση της 21.03.1884, ο Ιωάν. Μεσσηνέζης αμφισβήτησε την πρόβλεψη εσόδων ύψους 10.000.000 δρχ από τον καπνό, περιορίζοντάς τα στα 6.000.000 δρχ. Ο Τρικούπης απάντησε ότι στηρίζεται στις εκθέσεις αρμοδίων οικονομικών αρχών και πρότεινε να παραμείνει η πρόβλεψη ως

¹¹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. , 29.10.1882, σ. 11.

¹² Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', αριθ. 32, σ. κα'.

¹³ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', αριθ. 32, σ. κε'.

¹⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 10,02,1883, σσ. 871-872.

¹⁵ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', αριθ. 123, σελ. 66.

¹⁶ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', αριθ. 123, σελ. 95.

έχει, παρόλο που γνώριζε ότι, ενόψει της ψήφισης του νόμου για τον καπνό, την 21.03.1883, οι καταναλωτές ήδη προμηθεύτηκαν κομμένο καπνό¹⁷.

Η κορύφωση της δημοσιονομικής κρίσης αποτυπώθηκε στη Δ' Σύνοδο, με τη συζήτηση για τον Προϋπολογισμό του 1885.¹⁸ Στο Παράρτημα αριθ. 126, η Έκθεση της Μειοψηφίας της Επιτροπής κατήγγειλε ότι η κυβέρνηση, κατά την τριετία 1882-1884, αποδιοργάνωσε τα οικονομικά και αναγκάστηκε να βάλει «χείρα» στο δάνειο των 170 εκατομμυρίων δραχμών.¹⁹ Η έκθεση αποκάλυψε ότι το πραγματικό έλλειμμα του 1883 άγγιξε το τεράστιο ποσό των 25.991.000 δραχμών. Η βασικότερη αιτία της κατάρρευσης ήταν η αποτυχία των νέων φόρων στην περιφέρεια, με τον ίδιο τον Υπουργό Οικονομικών να ομολογεί ότι από τα 10 εκατομμύρια δραχμές που είχε προϋπολογίσει από τον φόρο του καπνού, εκτιμούσε, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, ότι θα εισπράξει, τελικά, μόλις 4 εκατομμύρια δρχ.²⁰.

Όπως επισημαίνει ο ιστορικός Κώστας Βεργόπουλος, η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει το δομικό αδιέξοδο της τρικουπικής πολιτικής, καθώς η ανάγκη εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους επέβαλλε τη φορολογική αφαίμαξη της υπαίθρου.²¹ Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, η εμμονή του Τρικούπη να συντηρεί έναν πανάκριβο εισπρακτικό μηχανισμό, τη στιγμή που τα ελλείμματα εκτοξεύονταν, μετέτρεψε τους προϋπολογισμούς σε εργαλείο κοινωνικού μαρasmus, οδηγώντας στην πολιτική απονομιμοποίηση του Νεωτερικού Κόμματος και κάνοντας την πτώση του Φεβρουαρίου του 1885 αναπόφευκτη²².

¹⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.03.1884, σ.1019.

¹⁸ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 05.12.1884, σ. 85.

¹⁹ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', αριθ. 126, Έκθεσις Μειοψηφίας, σελ. 121.

²⁰ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', αριθ. 126, Έκθεσις Μειοψηφίας, σελ 122.

²¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π. σσ. 165-166.

²² Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1991, σσ. 113-114.

Το Μεγάλο Εξωτερικό Δάνειο των 170 εκατομμυρίων και οι υποσχέσεις των έργων (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1883)

Η κορύφωση της δανειακής πολιτικής της κυβέρνησης Τρικούπη αποτυπώθηκε στη συνομολόγηση του μεγάλου εξωτερικού δανείου των 170 εκατομμυρίων δραχμών, η οποία εξελίχθηκε σε έναν πρωτοφανή κοινοβουλευτικό μααραθώνιο κατά τη Γ' Σύνοδο.

Το νομοσχέδιο εισήχθη στη Βουλή στη Συνεδρίαση της 21ης Νοεμβρίου 1883,²³ ενώ η επίσημη μορφή του καταγράφηκε στο Παράρτημα Αριθ. 98 «Περὶ κυρώσεως συμβάσεως ἀφορώσης τὸ δάνειον τῶν 170.000.000»,²⁴ Η ιδεολογική σύγκρουση γύρω από το δάνειο αποκρυσταλλώθηκε στις Εκθέσεις της αρμόδιας Επιτροπής των Οικονομικών, στις 8 Δεκεμβρίου 1883. Στο Παράρτημα Αριθ. 99, η Επιτροπή της Πλειοψηφίας υπεραμύνθηκε του σχεδίου, συνδέοντάς το με την ανάγκη τερματισμού της αναγκαστικής κυκλοφορίας, η οποία προκαλούσε «έκρυθμον κατάστασιν» και οικονομικές κρίσεις.²⁵ Αντίθετα, η Επιτροπή Ἐκθεσης της Μειοψηφίας, στο Παράρτημα Αριθ. 100, δήλωσε ότι θα συμφωνούσε σε ενδεχόμενη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, όχι όμως, με τους προτεινόμενους όρους του δανείου και μόνον αν ο προϋπολογισμός θα εμφάνιζε θετικό ισοζύγιο²⁶.

Η τελική κοινοβουλευτική μάχη δόθηκε στη Συνεδρίαση της 21ης Δεκεμβρίου 1883.²⁷ Η κυβερνητική ρητορική περί εθνικής ανασυγκρότησης επηρέασε αρκετούς βουλευτές, με τους Δ. Τουρνάκη και Ν. Στεφανίδη να δηλώνουν ότι το δάνειο ήταν ο μόνος τρόπος για την ενίσχυση του στρατού και του ναυτικού.²⁸ Η Αντιπολίτευση όμως αποδόμησε πλήρως τα κυβερνητικά επιχειρήματα. Ο Δηλιγιάννης κατήγγειλε ότι οι εξοπλισμοί χρησιμοποιούνταν ως απλό άλλοθι, αποκαλύπτοντας ότι το δάνειο θα

²³ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', 21.11.1883, σσ. 79-80.

²⁴ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', Νομοσχέδιον, αριθ. 98, σ.34.

²⁵ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', Ἐκθεσις Επιτροπής Πλειοψηφίας, αριθ. 99, σσ. 37-39.

²⁶ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', Ἐκθεσις Επιτροπής Μειοψηφίας, αριθ. 100, σ. 40.

²⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.12.1883, σ. 475.

²⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.12.1883, σ. 478.

σπαταλιόταν για την εξόφληση παλαιότερων χρεών και την άμεση άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, τονίζοντας ότι μια τέτοια υποτίμηση αποτελεί ύβρη προς το σώμα.²⁹ Στην ίδια γραμμή, ο Αντ. Ζυγομαλάς προέβλεψε ότι η εξυπηρέτηση του χρέους θα οδηγούσε στο επαχθές «*μονοπώλιο τοῦ καπνοῦ*»³⁰.

Η ψήφιση του νομοσχεδίου ολοκληρώθηκε σε κλίμα ακραίας έντασης, στη Συνεδρίαση της 22ας Δεκεμβρίου 1883.³¹ Μία ημέρα πριν, η Αντιπολίτευση, σε μια κίνηση πολιτικής διαμαρτυρίας, αποχώρησε μαζικά από την αίθουσα, πριν διεξαχθεί η ονομαστική κλήση, επί της αρχής του νομοσχεδίου. Παρά την απουσία της μειοψηφίας, η απαρτία διατηρήθηκε και η ψηφοφορία ανέδειξε 115 ψήφους υπέρ, 4 κατά και 4 αρνήσεις, με τη Βουλή να λύεται τελικά στις δύο μετά το μεσονύκτιο. Στην τελική ψηφοφορία της 22ας Δεκεμβρίου 1883 (110 υπέρ και 56 κατά), η ποσοτική ανάλυση αποκαλύπτει τις πρώτες σοβαρές ρωγμές στην κυβερνητική συνοχή των Νέων Επαρχιών, καθώς καταγράφηκαν 12 θεσσαλικές αποχές (2 της αντιπολίτευσης και 10 της συμπολίτευσης). Στους απόντες συγκαταλέγεται και ο Κ. Καραπάνος, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι συμμετείχε ενεργά στις 16 από τις 18 ονομαστικές ψηφοφορίες της Περιόδου, σύμφωνα με τον πίνακα του Παραρτήματος, εμφανίζεται να μην στηρίζει την κυβέρνηση στην κρίσιμη αυτή δανειακή σύμβαση, ενώ ο Καλλιγάς Παύλος αρνήθηκε να ψηφίσει.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, η μάχη των 170 εκατομμυρίων αποκαλύπτει την πλήρη διάσταση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και την ύπαιθρο. Ο Τρικούπης υποσχέθηκε έργα υποδομής, αλλά η Αντιπολίτευση ορθώς αποκάλυψε ότι το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των ελλειμμάτων που άφησε η αποτυχία των φόρων.³² Σύμφωνα με τον Γ.Β. Δερτιλή, η προειδοποίηση του Αντ. Ζυγομαλά και οι 12 αποχές των Νέων Επαρχιών αποδείχθηκαν προφητικές: η Θεσσαλία φορτώθηκε το βάρος ενός τεράστιου εξωτερικού χρέους, βλέποντας μόνο στο τέλος της Περιόδου Θ' να ολοκληρώνεται η σιδηροδρομική γραμμή Βόλου – Λάρισας, όχι, όμως, και η γραμμή Βόλου – Καλαμπάκας, καθώς η οικονομική της

²⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.12.1883, σ. 491.

³⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.12.1883, σ. 498.

³¹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 22.12.1883, σ. 186.

³² Σακελλαρόπουλος Θ., ο.π. σσ. 115-116.

ρευστότητα θυσιάστηκε, τα πρώτα χρόνια, στο βωμό της άρσης, επιταχύνοντας την πολιτική κατάρρευση του 1885³³.

Το ταμείο οδοποιίας, η «προίκιση» των έργων και η κοινοβουλευτική επικύρωση (Μάιος 1882)

Η προσπάθεια της κυβέρνησης να χρηματοδοτήσει τα μεγάλα έργα υποδομής στις Νέες Επαρχίες οδήγησε στην εσπευσμένη ίδρυση αυτόνομων εισπρακτικών φορέων, οι οποίοι συνδέθηκαν άμεσα με την εξωτερική πιστοληπτική πολιτική του κράτους.

Στο Παράρτημα Αριθ. 162/25 04.1882, η Επιτροπή επί των Οικονομικών υπέβαλε τη σχετική έκθεσή της προς τη Βουλή για το νομοσχέδιο «Περί προίκισης του ταμείου της οδοποιίας», τονίζοντας την ανάγκη της ταχείας περάτωσης των συγκοινωνιακών δικτύων.³⁴ Το Άρθρο 4 του υπό συζήτηση νόμου προέβλεπε ρητά ότι η Κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να διαθέσει πόρους εκ του συνομολογηθέντος εξωτερικού δανείου των 20 εκατομμυρίων δραχμών αποκλειστικά προς κατασκευήν εθνικών οδών, δημιουργώντας τη βάση για τη διοικητική «εισβολή» του κράτους στην ύπαιθρο. Η εισαγωγή του νομοσχεδίου στη Βουλή προκάλεσε άμεσα μια εκτενή και ιδεολογική αντιπαράθεση.

Η πρώτη ουσιαστική μάχη δόθηκε στη Συνεδρίαση της 7ης Μαΐου 1882. Σε αυτήν, ο Γ. Ζηνόπουλος εξαπέλυσε σφοδρή κριτική κατά της κυβερνητικής πολιτικής, αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις από την επιβάρυνση νέων τελωνειακών δασμών στο εμπόριο της περιφέρειας.³⁵ Παρά τις παρατηρήσεις των βουλευτών της Μειοψηφίας, το νομοσχέδιο έγινε δεκτό σε πρώτη συζήτηση³⁶.

Η Αντιπολίτευση προσπάθησε να περιορίσει την οικονομική ισχύ του Ταμείου, μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων. Στη Συνεδρίαση της 8ης Μαΐου 1882, κατατέθηκε η Τροπολογία του Παραρτήματος Αριθ. 202, η οποία ζητούσε συγκεκριμένες προσθήκες

³³ Δερτιλής Γ.Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμος Α', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σσ. 421-425.

³⁴ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', αριθ. 162, σσ. ρ'ζ'-ρ'ηζ'.

³⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', 07.05.1882, σσ. 664-670.

³⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 07.05.1882, σ. 216.

στο Άρθρο 1.³⁷ Κατά τη δεύτερη συζήτηση, ο αρχηγός της μειοψηφίας Δηλιγιάννης κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι η «προίκιση» του Ταμείου μέσω της πρόσθετης επιβάρυνσης του εισαγωγικού δασμού στα τελωνεία θα πλήξει καίρια την αγορά των Νέων Επαρχιών, και ιδίως την εμπορική κίνηση του λιμανιού του Βόλου, προκαλώντας μια εκτενή αντιπαράθεση³⁸.

Η τελική σύγκρουση κορυφώθηκε κατά την τρίτη συζήτηση του νομοσχεδίου. Στη Συνεδρίαση της 11ης Μαΐου 1882, ο πρώην Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος πραγματοποίησε μια εκτενή και βαρυσήμαντη ομιλία, κατηγορώντας τον Τρικούπη ότι με την ίδρυση του Ταμείου και την ανάγκη του δανείου, προκαλεί μια αυθαίρετη επιβάρυνση που οδηγεί σε δημοσιονομικό εκτροχιασμό τη χώρα.³⁹ Τελευταία προσπάθεια της Αντιπολίτευσης, στην Συνεδρίαση της 12.05.1882, ήταν η κατάθεση πρότασης τροπολογίας στο Άρθρο 2, σύμφωνα με την οποία θα μειωνόταν η φορολογική επιβάρυνση των παραγωγών, που απορρίφθηκε σε ονομαστική ψηφοφορία, με 111 «όχι» έναντι 72 «ναι», ορίζοντας την πλήρη ψήφιση του νόμου⁴⁰.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, η «προίκιση» του Ταμείου Οδοποιίας (Παράρτημα 162) αποτελεί το πρώτο δείγμα της τρικουπικής πολιτικής των «έργων-φαντασμάτων» στην περιφέρεια.⁴¹ Η απόρριψη της τροπολογίας της Αντιπολίτευσης με το καθαρό 111-72 απέδειξε ότι ο Τρικούπης διέθετε την απόλυτη κοινοβουλευτική κυριαρχία.

Σύμφωνα με τον Γ.Β. Δερτιλή, η προειδοποίηση του Κουμουνδούρου αποδείχθηκε προφητική: ο Τρικούπης υποσχέθηκε στους βουλευτές της Θεσσαλίας ότι το δάνειο των 20 εκατομμυρίων θα μετέτρεπε την περιοχή σε σύγχρονο παραγωγικό κέντρο, αλλά στην πραγματικότητα, η υπερφορολόγηση των εισαγωγών στο λιμάνι του Βόλου «στέγνωσε» την τοπική αγορά, τη στιγμή που τα έργα οδοποιίας καθυστερούσαν

³⁷ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', αριθ. 202, 08.05.1882, σ. σλγ'.

³⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 08.05.1882, σσ. 689-698.

³⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 11.05.1882, σσ 727-732.

⁴⁰ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 12.05.1882, σ. 256.

⁴¹ Σακελλαρόπουλος Θ., ό.π., σσ. 112-115.

δραματικά. Η επιβολή αυτού του πλαισίου, που στηρίχθηκε στην κυριαρχία της κυβερνητικής Πλειοψηφίας, αποτέλεσε την αφετηρία για τη σταδιακή οικονομική εξαθλίωση των καλλιεργητών, οξύνοντας το Αγροτικό Ζήτημα⁴².

⁴² Δερτιλής Γ.Β., ό.π., σσ. 423-424.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Το ειδικότερο φορολογικό πλαίσιο στην ύπαιθρο

Τα κυβερνητικά μονοπώλια και η σύνδεσή τους με την περιφερειακή αγορά

Μέρος της προσπάθειας του Τρικούπη για την εξασφάλιση σταθερών εσόδων και την προετοιμασία της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας βασίστηκε στην επιβολή κρατικών μονοπωλίων και στη νομισματική υπερτίμηση της δραχμής κατά 12%.

Η νομοθετική αυτή πολιτική ξεκίνησε κατά την Α΄ Σύνοδο, με το κράτος να ελέγχει τις πηγές, έστω και του λιγοστού πλούτου των Νέων Επαρχιών, μέσω της μίσθωσης των αλυκών, των αλάτων και των τοπικών ιχθυοτροφείων.⁴³ Η Αντιπολίτευση αντέδρασε σφοδρά στον εισπρακτικό χαρακτήρα των μέτρων. Στην κρίσιμη Συνεδρίαση της 10ης Νοεμβρίου 1882, ο Σ. Σωτηρόπουλος κατήγγειλε ότι η νομισματική μεταβολή επιβάλλει ένα δυσβάστακτο πακέτο νέων φόρων ύψους 15 έως 17 εκατομμυρίων δραχμών, που περιλάμβανε τα ποτά, τον οίνο, τον καπνό και 500.000 δραχμές από το σιγαρόχαρτο.⁴⁴ Πρόσθεσε, επίσης, ότι θα ήταν δυνατόν να αυξηθούν τα έσοδα από το άλας, χωρίς επιβάρυνση των φορολογούμενων, εκμεταλλευόμενοι σωστά τις αλαταποθήκες. Απαντώντας, ο Τρικούπης πέρασε στην αντεπίθεση, υπενθυμίζοντας στην Αντιπολίτευση τις δικές της αντίστοιχες ευθύνες, όταν, κατά την προηγούμενη Περίοδο, ήταν Κυβέρνηση.⁴⁵ Η κριτική κορυφώθηκε στις 17 Νοεμβρίου 1882, όταν ο Κ. Τράκας κατήγγειλε κυβερνητικά ρουσφέτια και ιδιοτελή διαχείριση των αλυκών από αποθηκάρχους και επιστάτες, οι οποίοι πωλούσαν το άλας, χονδρικώς, σε εμπόρους, χωρίς να εισπράττει φόρους το κράτος, προσθέτοντας, όμως, ότι είναι υπέρ της ενοικίασης των αλυκών.⁴⁶

Η πλήρης θεσμική οργάνωση του συστήματος ολοκληρώθηκε το 1884. Με το Παράρτημα Αριθ. 159, εισήχθη το νομοσχέδιο για το αποκλειστικό δικαίωμα

⁴³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, 09.06.1882, σσ 1109-1110.

⁴⁴ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 10.11.1882, σ. 139.

⁴⁵ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 10.11.1882, σ. 142.

⁴⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 17.11.1882, σσ. 224-225.

εισαγωγής και πώλησης του πετρελαίου⁴⁷, το οποίο ψηφίστηκε τον επόμενο μήνα.⁴⁸ Κατά τις συζητήσεις, ο Ρ. Χοϊδάς κατήγγειλε το μέτρο ως προϊόν δεσποτικής Κυβερνήσεως, αποκαλώντας τον Πρωθυπουργό αυταρχικό⁴⁹, ενώ ο Κ. Κωνσταντόπουλος χαρακτήρισε τα μονοπώλια, επιστημονικά και πρακτικά, απεχθή και επιβλαβή για το Κράτος, προειδοποιώντας ότι το μονοπώλιο των πυρείων (σπίρτων) θα εξοντώσει την εγχώρια βιομηχανία⁵⁰.

Παρά τις προειδοποιήσεις, η κυβέρνηση προχώρησε στη σύσταση ειδικών αποθηκών άλατος με το Παράρτημα Αριθ. 87⁵¹ και στην τελική κύρωση της σύμβασης εργολαβίας για τη διαχείριση και πώληση του πετρελαίου με το Παράρτημα Αριθ. 96.⁵² Σύμφωνα μάλιστα με το Άρθρο 17 της σύμβασης, καθοριζόταν η αμοιβή των εργολάβων για το άλας και οι λοιπές δαπάνες, προκαλώντας τις επερωτήσεις της Αντιπολίτευσης στις οποίες ο Τρικούπης απάντησε αμυνόμενος⁵³.

Η παταγώδης αποτυχία αυτού του εισπρακτικού σχεδιασμού αποτυπώθηκε ανάγλυφα στην Έκθεση της Μειοψηφίας της Επιτροπής επί του Προϋπολογισμού του 1884, η οποία, στο Άρθρο Θ', κατήγγειλε με σφοδρότητα τις κυβερνητικές αστοχίες, τονίζοντας ότι η διαχείριση των προσδοκώμενων προσόδων είχε φτάσει σε «*βαθμόν κωμικόν*»⁵⁴.

⁴⁷ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', αριθ. 159, σ. 150.

⁴⁸ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 12.03.1884, σ. 353.

⁴⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 09.03.1884, σ. 871.

⁵⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 13.03.1884, σσ. 928-929.

⁵¹ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', Νομοσχέδιο, αριθ. 87, σ. 88.

⁵² Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', αριθ. 96, σ. 97.

⁵³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 13.12.1884, σ. 271.

⁵⁴ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Γ', Έκθεσις Μειοψηφίας επί του Προϋπολογισμού του 1884, επί του άρθρου Θ', αριθ. 139, σ. 82.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Γ.Β. Δερτιλής, ο αποκλεισμός του ελεύθερου εμπορίου αλατιού στέρησε από τη Θεσσαλία πολύτιμη ρευστότητα, καθώς οι κολίγοι στερούνταν τη δυνατότητα να ανταλλάσσουν προϊόντα σε είδος.⁵⁵ Σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο, η διαπίστωση της Μειοψηφίας ότι οι προβλέψεις άγγιζαν «βαθμό κωμικό» επιβεβαιώνει την οικονομική εξάντληση της υπαίθρου, μετατρέποντας τα κρατικά μονοπώλια σε εργαλεία κοινωνικού μαρασμού και ανοίγοντας τον δρόμο για τη δημοσιονομική κατάρρευση⁵⁶.

Το Αγροτικό ζήτημα : Διεθνείς δεσμεύσεις, κρατική καταστολή και ο δικαστικός εκβιασμός των Κολίγων (1882-1884)

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 προκάλεσε έντονες προσδοκίες στον αγροτικό πληθυσμό για την οριστική αποτίναξη του οθωμανικού φεουδαρχικού ζυγού. Ωστόσο, η κυβέρνηση του Τρικούπη, δεσμευμένη από τις διεθνείς συμβάσεις, επέλεξε να θωρακίσει νομικά τα δικαιώματα των μεγαλοτσιφλικιάδων, διατηρώντας ακέραιη την κυριαρχία τους. Το εκρηκτικό αυτό ζήτημα, που απασχόλησε τη Βουλή από την Α΄ έως τη Δ΄ Σύνοδο, εκτυλίσσεται μέσω τριών θεσμικών και κοινωνικών προσεγγίσεων.

Α. Η διεθνής δέσμευση και η νομική απάτη του «Τεσσαρούφ»

Η πρώτη μεγάλη σύγκρουση αφορούσε την ερμηνεία της Ελληνοτουρκικής Σύμβασης. Στη Συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1882, ο Στ. Δραγούμης υπογράμμισε ότι η διάταξη του άρθρου 6 δεσμεύει απόλυτα την Ελλάδα, απαγορεύοντας οποιαδήποτε αναγκαστική παραχώρηση γης στους καλλιεργητές, εκτός αν ψηφιστεί γενικός νόμος για όλο το βασίλειο, πράγμα αδύνατο, καθώς αγροτικό ζήτημα στην παλαιά Ελλάδα δεν υφίστατο. Στον αντίποδα, ο Ν. Γεωργιάδης τόνισε ότι οι Θεσσαλοί, αν και απέκτησαν την πολιτική τους χειραφέτηση, παρέμεναν κοινωνικά υποδουλωμένοι, ζητώντας να τους δοθεί έστω ένα τεμάχιο γης για να στήσουν την καλύβα τους και να έχουν έναν τάφο για να ταφούν. Παράλληλα, ο Κ. Ραδινός κατήγγειλε ότι το άρθρο 4

⁵⁵ Δερτιλής Γ. Β., ό.π., σσ. 422-423.

⁵⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σσ. 166-167.

καταδικάζει τους χωρικούς σε αιώνια δουλειά, νομιμοποιώντας τις βίαιες αρπαγές γης που είχε διαπράξει στο παρελθόν ο Αλή Πασάς⁵⁷.

Η νομική αποδόμηση των τίτλων των τσιφλικάδων κορυφώθηκε στη Συνεδρίαση της 5ης Φεβρουαρίου 1883. Ο Τ. Αδαμόπουλος αποκάλυψε ότι το αγροτικό πρόβλημα προϋπήρχε της προσάρτησης, καθώς ήδη από το 1878 η ελληνική κυβέρνηση είχε προβεί σε επίσημα διεθνή διαβήματα, σχετικά με την προστασία των γεωργών. Επίσης, κατέρριψε το επιχείρημα ότι οι χωρικοί έχασαν τα δικαιώματά τους επειδή τα κτήματα πουλήθηκαν, εξηγώντας ότι οι τσιφλικάδες, ένας από τους οποίους ήταν και ο Κ. Καραπάνος, επικαλούνταν ψευδώς το οθωμανικό δικαίωμα «τεσσαρούφ» (κατοχή) ως τίτλο απόλυτης ιδιοκτησίας.⁵⁸ Βάσει του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών του 1858, το τεσσαρούφ είχε χαρακτήρα διηνεκούς μίσθωσης ή εμφύτευσης, συνεπώς οι χωρικοί ήταν νόμιμοι κάτοχοι της γης και των οικιών τους, σύμφωνα με τα άρθρα 72 και 130 του ίδιου νόμου, ακόμη κι αν απουσίαζαν μέχρι τρία έτη, όπως υποστήριξε ο Γ. Παχύς.⁵⁹ Ο Τ. Αδαμόπουλος κατήγγειλε ότι τα άρθρα 4 and 6 της Σύμβασης του 1881 διαμορφώθηκαν ευνοϊκά για τους τσιφλικάδες, λόγω της δεινής θέσης και αμηχανίας της Ελλάδας και της πλημμελούς παρουσίας των Ελλήνων νομικών⁶⁰. Αντιπαρατιθέμενος, ο Κ. Καραπάνος ισχυρίστηκε ότι τα κτήματα αποτελούσαν μούλκια (ιδιωτική περιουσία) που μεταβιβάζονταν νόμιμα με το συμβόλαιο του ταπίου⁶¹.

Β. Κρατική καταστολή και η «Ληστεία» των σιτηρών στην ύπαιθρο

Το δεύτερο μέτωπο αφορούσε την άμεση χρήση της κρατικής βίας για την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των τσιφλικάδων. Στη Συνεδρίαση της 14ης Ιουνίου 1882, ο Αντ. Ζυγομαλάς κατήγγειλε ότι η κυβέρνηση, χρησιμοποιώντας τον στρατό και τους κλητήρες, εμπόδιζε βίαια τους χωρικούς να συγκομίσουν τους καρπούς τους,⁶² ενώ ο Γ. Παχύς παρουσίασε επίσημη διαμαρτυρία 35 χωρικών της Άρτας που

⁵⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 08.03.1882, σσ. 202-203.

⁵⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.02.1883 σσ. 789-790.

⁵⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.03.1883, σσ. 1101-1102.

⁶⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.02.1883, σ. 790.

⁶¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.03.1883, σ. 1099.

⁶² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 14.06.1882, σ. 1157.

καταδικάστηκαν σε πρόστιμα επειδή θέρισαν τα κτήματά τους.⁶³ Η βία επεκτάθηκε και στη σπορά. Στις 24 Νοεμβρίου 1882, ο βουλευτής Τρικάλων Κ. Ραδινός κατήγγειλε ότι οι διοικητικές αρχές εμποδίζουν τους απελπισμένους αγρότες να σπείρουν τη γη τους, με τον Τρικούπη να απορρίπτει τις κατηγορίες, ως «αναληθείς».⁶⁴ Η κρατική μεροληψία έλαβε προκλητικές διαστάσεις όταν ο Ν. Ταρμπάζης αποκάλυψε ότι με εντολή του Νομάρχη, οι αρχές αποθήκευαν, με τη βία, τους καρπούς τεσσάρων χιλιάδων ανθρώπων, απευθείας στις αποθήκες του μεγαλοτσιφλικά Χρηστάκη Ζωγράφου⁶⁵.

Η τρομοκρατία στην ύπαιθρο οδήγησε σε ένοπλες συγκρούσεις, καθώς οι τσιφλικάδες επιστράτευσαν ιδιωτικούς στρατούς. Στη Συνεδρίαση της 5ης Μαρτίου 1883, ο Ν. Ταρμπάζης αποκάλυψε ότι στα χωριά Γριζάνο, Νεοχώρι και Ζάρκο διαπράττονταν εγκλήματα και φόνοι κατά των κολίγων με τη συνδρομή 100 Αλβανών ένοπλων μισθοφόρων, επιστατών του Χρηστάκη Ζωγράφου.⁶⁶ Υπεραμυνόμενος των τσιφλικιών, ο Λ. Δεληγιώργης ισχυρίστηκε ότι οι επιστάτες ήταν άμεμπτοι Σουλιώτες, Έλληνες πολίτες και απέδωσε τα έκτροπα στους ίδιους τους γεωργούς, αναφέροντας τραυματισμούς επιστατών και διερωτώμενος πώς είναι δυνατόν ένας ιδιοκτήτης να στραφεί δικαστικά κατά εκατοντάδων χωρικών, με μεμονωμένες προσφυγές, χωρίς την προστασία των αρχών.⁶⁷ Λίγες συνεδριάσεις πριν, βουλευτής Ν. Στουρνάρας κατήγγειλε τη «μεγάλη διαίρεση» που προκάλεσαν οι δύο παρατάξεις, ωθώντας από τη μία τον λαό να ξεσηκωθεί και από την άλλη τους επιστάτες να αντιδράσουν, με συνέπεια να επιχειρείται καταστολή. Για τη λύση του προβλήματος ζήτησε από την Κυβέρνηση να ψηφισθεί νόμος για οικονομική βοήθεια των γεωργών από την Τράπεζα⁶⁸.

Γ. Η δικαστική παγίδα και ο κοινοβουλευτικός ενταφιασμός του ζητήματος

⁶³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 16.06.1882, σ. 1240.

⁶⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 27.11.1882, σ. 342.

⁶⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 29.11.1882, σ. 346.

⁶⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.03.1883, σ. 1090.

⁶⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.03.1883, σσ. 1090-1093.

⁶⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 19.02.1883, σ. 1016.

Το τρίτο μέτωπο αφορούσε τη θεσμική συμπαιγνία της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας για τον οριστικό ενταφιασμό του προβλήματος. Στη Συνεδρίαση της 1ης Φεβρουαρίου 1883, ο Ζυγομαλάς κατήγγειλε ότι χωροφύλακες και υπαστυνόμοι υποχρέωναν με τη βία τους καλλιεργητές να υπογράψουν συμβόλαια υπέρ των κτηματιών, με τον Τρικούπη να απαντά ότι οι αρχές ενεργούν νόμιμα και ότι οι αστυνόμοι δικαιούνται να παρεμβαίνουν, γεγονός που προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση της Αντιπολίτευσης για τον αυταρχικό τρόπο που κρίνονταν οι τίτλοι κυριότητας.⁶⁹ Παράλληλα, ο Ν. Στεφανίδης ισχυρίστηκε ότι δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα, παρά μόνο ιδιωτικές διαφορές, οι οποίες έπρεπε να επιλυθούν αποκλειστικά από τα ελληνικά δικαστήρια και χαρακτήρισε τις προτάσεις για αναγκαστική απαλλοτρίωση, αίσχος για το κράτος.⁷⁰ Στην ίδια συνεδρίαση, ο Τρικούπης δήλωσε κοφτά: «Δὲν εἶπον ὅτι ὑπάρχει» αγροτικό ζήτημα, συμπληρώνοντας αργότερα ότι η ομολογία του προβλήματος βλάπτει το κράτος διεθνώς και είναι επιζήμια για το έθνος. Άποψη για παύση σχετικών συζητήσεων στη Βουλή είχε και ο Δηλιγιάννης⁷¹.

Η δικαστική παγίδα ολοκληρώθηκε μέσω της νομολογίας. Ο Τ. Αδαμόπουλος αποκάλυψε ότι ο αστικός νόμος ΥΛΖ΄ του 1871 περί έξωσης, ο οποίος είχε θεσπιστεί αποκλειστικά για τους ενοικιαστές των μεγάλων πόλεων, επεκτάθηκε με πρόσφατη απόφαση του Αρείου Πάγου και στις αγροτικές περιοχές. Αυτό έδωσε το απόλυτο όπλο στους τσιφλικάδες να εκβιάζουν τους κολίγους με άμεση αποβολή, υποχρεώνοντάς τους να υπογράφουν συμβόλαια, σύμφωνα με τα οποία έχαναν ακόμη και την κυριότητα των ιδίων των σπιτιών που είχαν χτίσει με τον δικό τους μόχθο. Επικαλέστηκε, ως παράδειγμα, το χωριό Παλαμάς Καρδίτσας και άλλα 17 χωριά, όπου οι γεωργοί αντιμετωπίζονταν ως εἰλωτες, παρά την ύπαρξη σουλτανικών φερμανιών από το 1847.⁷² Την αυθαίρετη αυτή σύμπραξη κατήγγειλε ο Ι. Μεσσηνέζης, υπογραμμίζοντας ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης εκδίδει παράνομες εγκυκλίους υπέρ των ιδιοκτητών και αποκαλύπτοντας ότι ορισμένοι από αυτούς, υπονοώντας την οικογένεια

⁶⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 01.02.1883, σσ. 698-700.

⁷⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 02.02.1883 σσ. 797-798.

⁷¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 01.02.1883, σσ. 1104-1106.

⁷² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 05.03.1883, σσ. 1214-1215.

Καραπάνου, κατέβαλαν μόλις 40.000 λίρες για να οικειοποιηθούν θεσσαλική γη, η πραγματική αξία της οποίας άγγιζε τις 500 χιλιάδες λίρες⁷³.

Η οριστική ταφόπλακα μπήκε στη Συνεδρίαση της 7ης Φεβρουαρίου 1883.⁷⁴ Όταν η Αντιπολίτευση πίεσε για την έγκριση της Επιτροπής του Παραρτήματος Αριθ. 288⁷⁵, ο Πρόεδρος διέκοψε τη συζήτηση προτάσσοντας τον Προϋπολογισμό, ενώ ο Ι. Μεσσηνέζης κατήγγειλε τη Συμπολίτευση για μεθοδευμένη αποχή κατά την προηγούμενη κυριακάτικη συνεδρίαση με σκοπό την τεχνητή έλλειψη απαρτίας.⁷⁶ Η πρόταση για συνέχιση της συζήτησης απορρίφθηκε από την τρικουπική πλειοψηφία, σφραγίζοντας τη θεσμική εγκατάλειψη της Θεσσαλίας⁷⁷.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Κώστας Βεργόπουλος, η στάση του Νεωτερικού Κόμματος αποκαλύπτει τον βαθύ ταξικό χαρακτήρα του τρικουπικού εκσυγχρονισμού.⁷⁸ Η επιλογή της κυβέρνησης να χρησιμοποιεί τη χωροφυλακή για την επιβολή των συμβολαίων, να ανέχεται τους 100 Αλβανούς μισθοφόρους του Ζωγράφου και να εκμεταλλεύεται τις ασάφειες του οθωμανικού δικαιώματος του «τεσσαρούφ», μετέτρεψε το ελληνικό κράτος σε εγγυητή της ημιφεουδαρχικής κυριαρχίας των τσιφλικάδων. Αυτή την πολιτική επιλογή επιβεβαιώνει ο Βασίλης Πατρώνης, επικαλούμενος τον Γ. Κορδάτο, αναδεικνύοντας ότι ο ίδιος ο Τρικούπης ξεκαθάρισε κυνικά πως η επιβολή της διανομής των κτημάτων στους καλλιεργητές θα εκδίωκε από την Ελλάδα τα κεφάλαια των Ελλήνων του εξωτερικού, ζητώντας η κατάσταση να παραμείνει ως έχει για την προστασία των γενικότερων οικονομικών συμφερόντων.⁷⁹ Σύμφωνα με την Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, η οριστική απόρριψη της συζήτησης χάριν του

⁷³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 05.03.1883, σσ. 1221-1222.

⁷⁴ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', 07.02.1883, σ. 802.

⁷⁵ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', αριθ. 288, σελ. ρπη'.

⁷⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 05.02.1883, σ. 802.

⁷⁷ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος, Συνεδρ. 05.02.1883, σ. 803.

⁷⁸ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σσ. 125-128.

⁷⁹ Πατρώνης Βασίλης, «Δημόσια Οικονομικά και Κρατικός Παρεμβατισμός», στο *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνες)*, Κάλλιπος, Αθήνα, 2015, σ. 102.

Προϋπολογισμού, επιβεβαιώνει ότι η Θεσσαλία θυσιάστηκε στον βωμό των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, αποτελώντας το υπόβαθρο για τη γενικευμένη κοινωνική και πολιτική έκρηξη του 1885.⁸⁰ Παρόλα αυτά, απέναντι στην έντονη αντιπαλότητα τσιφλικάδων και καλλιεργητών, η Εύη Καρούζου, με μία πιο αποστασιμοποιημένη οπτική, υποστηρίζει ότι στα θεσμικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που προκάλεσε η συνεχής επέκταση των ελληνικών συνόρων, το κράτος δεν στάθηκε σαφώς υποστηρικτικά υπέρ των μεγαλοϊδιοκτητών ούτε και θεώρησε τους κολίγους απλούς μισθωτές. Το νομικό πλαίσιο που καθιερώθηκε δεν βοήθησε τους γαιοκτήμονες να εκσυγχρονίσουν τον κλάδο ούτε και οι θεσμοί άλλαξαν τις σχέσεις των δύο πλευρών.⁸¹ Στο πλαίσιο αυτό, ο ιστορικός Σωκράτης Πετμεζάς επισημαίνει ότι οι παρατεταμένες και έντονες τριβές διέψευσαν τις προσδοκίες από τη Θεσσαλία, τον «σιτοβολώνα» της χώρας, εξωθώντας τους γαιοκτήμονες να περιορίσουν την παραγωγική τους δράση, ελπίζοντας σε υπεραξία μιας ακίνητης περιουσίας, την οποία απέκτησαν σε χαμηλές τιμές, το 1880. Αλλά ακόμη και αυτές οι ελπίδες διαψεύστηκαν, λόγω των πολιτικών και κυρίως εθνικών εξελίξεων, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.⁸²

Η φορολογία των Αροτριώντων κτηνών και των προϊόντων γης

Η πιο σημαντική και αμφιλεγόμενη μεταρρύθμιση της αγροτικής πολιτικής του Τρικούπη ήταν η κατάργηση της οθωμανικής δεκάτης και η αντικατάστασή της από έναν σταθερό φόρο ανά ζώο εργασίας.

Η θεσμική οργάνωση του νέου συστήματος αποτυπώθηκε στο νόμο για τη φορολογία των προϊόντων της γης του 1882. Το Άρθρο 2 του νόμου αυτού όριζε τον

⁸⁰ Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, *Το Αγροτικό Ζήτημα και το αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005, σσ. 62-64.

⁸¹ Καρούζου Εύη, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σσ. 190, 192, 208-209.

⁸² Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική Οικονομία», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ. 136.

φόρο στις πέντε δραχμές για κάθε ζεύγος κτηνών ορισμένων ανώτερων κλάσεων που χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή δημητριακών καρπών.⁸³ Για να μην εξοντωθούν οι μικροί καλλιεργητές, εισήχθη μια προοδευτική κλίμακα: αν ο συνολικός αριθμός των κτηνών μιας ιδιοκτησίας ήταν έως είκοσι, ο φόρος υπολογιζόταν συνολικά στις 25 δραχμές, με βάση και τη σχετική Έκθεση της Επιτροπής των Οικονομικών⁸⁴.

Αξίζει να σημειωθεί η αμφίσημη πρόταση του Κ. Καραπάνου, η οποία έγινε δεκτή, σύμφωνα με την οποία, στο Άρθρο 6 του παραπάνω νόμου, προβλεπόταν ότι ο καλλιεργητής που πλήρωνε τον φόρο για τα αροτρίοντα κτήνη, είχε το νόμιμο δικαίωμα να λαμβάνει από τον ιδιοκτήτη το μέρος του προϊόντος που του αναλογούσε, συντάσσοντας τη βεβαίωση σε απλό χαρτί. Τυπικά, η διάταξη αυτή προσπαθούσε να εμποδίσει τους τσιφλικάδες να μετακυλίσουν όλο το οικονομικό βάρος στους κολίγους, ενώ η πρόβλεψη για απλό χαρτί εξασφάλιζε ότι η διαδικασία αυτή δεν θα απαιτούσε την πρόσθετη καταβολή τελών χαρτοσήμου, διευκολύνοντας έτσι τον γεωργό.⁸⁵ Παράλληλα, ο νόμος για τον φόρο των ζώων του 1882 όρισε ότι ο φόρος για τα πρόβατα και τις αίγες ήταν 30 λεπτά κατά κεφαλή, για τους όνους 70 λεπτά, για τα μεγάλα ζώα 1,50 δραχμή και για τους χοίρους 2 δραχμές⁸⁶.

Η ψήφιση των μέτρων αυτών, από τον Μάρτιο μέχρι τον Μάιο του 1882, έφερε μεγάλη σύγκρουση στη Βουλή, με την Αντιπολίτευση να κατηγορεί την κυβέρνηση για κοινωνική αδικία. Ο Δ. Δημητρακάκης τόνισε ότι με τον νόμο περί αροτριόντων κτηνών παρατηρήθηκαν πολλές ατασθαλίες των ιδιοκτητών.⁸⁷ Ο Ανδρ. Ρηγόπουλος κατηγορήσε την κυβέρνηση λέγοντας ότι φορολογεί τους άπορους και δυστυχισμένους, ενώ οι πλούσιοι είναι σε μεγάλο βαθμό αφορολόγητοι. Πρότεινε, μάλιστα, την

⁸³ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 17.03.1882, αριθ. 39, σελ. σκγ'.

⁸⁴ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 02.04.1882, σ. ρι'.

⁸⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 16.03.1882, σ. 323.

⁸⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 03.05.1882, σ. 189.

⁸⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 16.03.1882, σ. 323.

είσπραξη των καθυστερημένων οφειλών από τους πλούσιους χρεώστες και τη σύλληψη των τοπικών αρχών που παρανομούσαν⁸⁸.

Η πιο χαρακτηριστική κριτική έγινε στη συνεδρίαση της 29ης Απριλίου 1882. Ο Δ. Δημητρακάκης κατήγγειλε ότι η κατάργηση του φόρου με βάση τη στρεμματική απόδοση ψηφίστηκε για να εξυπηρετηθούν οι μεγαλοϊδιοκτήτες βουλευτές που ήταν φίλοι του Τρικούπη, προσθέτοντας ότι, αν τα μέλη της κυβέρνησης εξέταζαν τα βιβλία των υποθηκών και των δικαστικών κλητήρων στη Θεσσαλία, θα έβλεπαν την εξαθλίωση των γεωργών, οι οποίοι προσέφεραν και προσωπικές υπηρεσίες στην επιστράτευση. Η επίθεση κατά της άρχουσας τάξης κορυφώθηκε με τη φράση:

«Όταν οί γεωργοί δανείζονται από τὰς Τραπεζὰς τὸν Ἰανουάριον ἓνα ποσὸν διὰ νὰ ἀγοράσουν τὸ βόδι καὶ τὸ ἀποδίδουν σὲ ὁκάδας σίτου τὸν Ἰούνιον, σεῖς ἡξεύρετε κάθε ἕξ μῆνας νὰ πηγαίνετε εἰς τὰς Τραπεζὰς νὰ λαμβάνητε τὰ τοκομερίδιά σας διὰ μέρος τῶν μετοχῶν σας.»⁸⁹.

Στη συνεδρίαση της 4ης Μαΐου 1882 παρουσιάστηκε ανάλυση από τον Δ. Δημητρακάκη, σύμφωνα με την οποία το 38% του πληθυσμού, που ήταν οι μεγαλοκτηματίες, δεν πλήρωναν δημόσιο και δημοτικό φόρο και επιφόρτιζαν όλα τα βάρη στο υπόλοιπο 62% που ήταν οι φτωχότεροι. Επίσης, ο Κ. Τράκας, ρώτησε την Κυβέρνηση: «θέλετε νὰ τοῦ πάρετε καὶ τὸ ἄχυρον τοῦ πτωχοῦ;», για να απαντήσει αποφασιστικά ο Υπουργός Οικονομικών Παύλος Καλλιγιάς: «Δὲν δέχομαι τίποτε»⁹⁰.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Κώστας Βεργόπουλος, οι διάλογοι αυτοί αποκαλύπτουν τον πυρήνα του τρικουπικού ταξικού συμβιβασμού. Ο Τρικούπης, για να κρατήσει την πολιτική στήριξη των μεγαλοκτημόνων βουλευτών και να προσελκύσει τα κεφάλαια των ομογενών, επέτρεψε τη φορολογική ασυλία της γης.⁹¹ Σύμφωνα με τον Γ.Β. Δερτιλή, η στατιστική του 38% έναντι του 62% επιβεβαιώνει ότι η φορολογική αναδιοργάνωση του 1882 χρηματοδότησε ιδιότυπα τον εκσυγχρονισμό του κράτους,

⁸⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 27.04.1882, σσ. 545-549.

⁸⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 29.04.1882, σσ. 580-581.

⁹⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 04.05.1882, σσ. 647-649.

⁹¹ Βεργόπουλος Κ., ο.π., σσ. 131-132.

στραγγαλίζοντας τους μικρούς καλλιεργητές και τους κολίγους και μετατρέποντας τη Θεσσαλία σε μια οικονομικά αποδιοργανωμένη περιφέρεια⁹².

Η φορολόγηση της νομαδικής κτηνοτροφίας

Η συζήτηση για τον προϋπολογισμό του 1882 και τον φόρο των ζώων έφερε στο προσκήνιο και το μέλλον της νομαδικής κτηνοτροφίας.

Ο Υπουργός Οικονομικών Παύλος Καλλιγιάς παραδέχτηκε ότι δεν είναι ευχάριστο να αυξάνει τους φόρους, αλλά υποστήριξε ότι υπάρχει επείγουσα ανάγκη για την εξεύρεση πόρων και τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού, καθώς το έλλειμμα προβλεπόταν να φτάσει τα 15 εκατομμύρια. Ανέφερε μάλιστα ότι το κράτος πρέπει να προνοήσει, προπαρασκευάζοντας την κοινωνία «κατά μικρόν» να συνηθίσει στην αύξηση των φόρων. Ο Καλλιγιάς έβαλε στο στόχαστρο τη νομαδική κτηνοτροφία των Νέων Επαρχιών. Υποστήριξε ότι η κτηνοτροφία καταστρέφει τα δάση της χώρας και ισχυρίστηκε ότι όσο οι κτηνοτρόφοι παραμένουν νομάδες, ο εθνικός πλούτος χάνεται. Τόνισε ότι τη μεγαλύτερη ζημία την προκαλούσαν οι αίγες, ο αριθμός των οποίων έπρεπε να περιοριστεί, σε αντίθεση με τα πρόβατα που ήταν κερδοφόρα. Επιπλέον, κατήγγειλε ότι επιτήδευοι κτηνοτρόφοι κατελάμβαναν εθνικές γαίες και τις υπενοικίαζαν παράνομα σε άλλους για 1 έως 5 δραχμές το κεφάλι⁹³. Η κυβέρνηση χρησιμοποίησε την Αιτιολογική Έκθεση του νομοσχεδίου για να αυξήσει τον φόρο στις αίγες κατά 25 λεπτά (συνολικά 50 λεπτά), με επίσημο σκοπό τη μείωση των κοπαδιών για την προστασία των δασών. Ο Δηλιγιάννης χαρακτήρισε τους νέους φόρους υπερβολικούς και ζήτησε να παραμείνει το καθεστώς του 1881.⁹⁴ Λόγω των αντιδράσεων, ορίστηκε τελικά φόρος, για τις αίγες, 30 λεπτά κατά κεφαλή.⁹⁵ Επεσήμανε, επίσης, ότι οι γεωργοί αναγκάζονται να δανείζονται από τοκογλύφους, με ληστρικά επιτόκια 25% έως 30%, με αποτέλεσμα να μαραίνονται «οσημέραι» και να «τήκονται ως ο κηρός».⁹⁶ Τόνισε ότι οι αυξήσεις των φόρων στα ζώα θα φέρουν οικονομική κρίση, η οποία θα απειλήσει την ησυχία και το μέλλον του τόπου. Κατέθεσε

⁹² Δερτιλής Γ.Β., ό.π., σσ. 424-425.

⁹³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 15.04.1882, σσ. 420-423.

⁹⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 28.04.1882, σσ. 555-558.

⁹⁵ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 03.05.1882, σ. 189

⁹⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 28.04.1882, σσ. 555-558.

τροπολογία για τη διατήρηση των παλαιών φόρων, η οποία όμως απορρίφθηκε από την κυβερνητική πλειοψηφία με 100 «όχι» έναντι 79 «ναι» (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ). Στις επικρίσεις του Γ. Ζηνόπουλου, ο οποίος είπε ότι το μέτρο εξοντώνει τους φτωχούς κτηνοτρόφους, ο Τρικούπης απάντησε ανοιχτά, δηλώνοντας χαρακτηριστικά:

«Ἡ ἐν λόγῳ αὐξήσις εἶναι φορολογική, ἀλλ’ εἶναι ἐν μέρει καὶ περιοριστική.»⁹⁷ Δύο συνεδριάσεις πριν, ο Κ. Τράκας είχε υποστηρίξει ότι τα δάση δεν τα καταστρέφουν οι αίγες αλλά οι ορεινοί γεωργοί που κάνουν εκχερσώσεις. Επίσης, πρότεινε να γίνει δεκτή η αύξηση στα πρόβατα και τους χοίρους, αλλά ο φόρος στις αίγες να περιοριστεί στα 25 λεπτά, πρόταση που επίσης απορρίφθηκε⁹⁸.

Σύμφωνα με την ιστορικό Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, αυτή η περιοριστική φορολογική πολιτική έπληξε καίρια τη Θεσσαλία και την Άρτα, όπου η μετακινούμενη κτηνοτροφία ήταν η βάση της οικονομίας.⁹⁹ Όπως σημειώνει ο ιστορικός Κώστας Βεργόπουλος, η κυβέρνηση χρησιμοποίησε τη φορολογική πίεση ως εργαλείο κοινωνικής μηχανικής για να αναγκάσει τους κτηνοτρόφους να εγκαταλείψουν τον νομαδικό τρόπο ζωής και να υποταχθούν στον έλεγχο του κράτους και των μεγάλων γαιοκτημόνων, οξύνοντας την κοινωνική ένταση στην ύπαιθρο¹⁰⁰.

Η φορολογία του καπνού, το μονοπώλιο του σιγαρόχαρτου και η έκρηξη του λαθρεμπορίου

Η ριζική αναδιοργάνωση της φορολογίας του καπνού δεν σχεδιάστηκε ως ένα πρόχειρο εισπρακτικό μέτρο, αλλά ως μια δομική μεταρρύθμιση που βασίστηκε στα πρότυπα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών.

Η επίσημη ιδεολογική θεμελίωση αυτής της πολιτικής αποτυπώθηκε νωρίς, στο Παράρτημα Αριθ. 285 της 4ης Μαρτίου 1882, όπου η Επιτροπή επί του Γενικού Προϋπολογισμού υπογράμμισε ότι η εισαγωγή μιας νέας, αυστηρής φορολογίας επί των καπνών επιβαλλόταν «ἀναποδράστως» για τη σωτηρία των δημόσιων

⁹⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 17.04.1882, σ. 453.

⁹⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 15.04.1882, σσ. 428-429.

⁹⁹ Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, ό.π., σσ 65-66.

¹⁰⁰ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σσ 131-132.

οικονομικών, ακολουθώντας πιστά τα επιτυχημένα παραδείγματα και τις δημοσιονομικές πρακτικές των σύγχρονων ευρωπαϊκών «έπικρατειών»¹⁰¹.

Το σχετικό νομοσχέδιο εισήχθη προς εξέταση στη Συνεδρίαση της 11ης Δεκεμβρίου 1882¹⁰², ενώ παράλληλα άρχισε να συζητείται και το νομοσχέδιο «Περί αποκλειστικού δικαιώματος εισαγωγής και πωλήσεως του σιγαροχάρτου».¹⁰³ Ωστόσο, ήδη από τη συζήτηση της 17ης Νοεμβρίου 1882 για τον προϋπολογισμό του 1883, και με δεδομένη την Έκθεση της Επιτροπής για το νομοσχέδιο επιβολής φόρου επί του καταναλισκόμενου καπνού (το οποίο είχε εισαχθεί από τις 29.10.1882), ο βουλευτής Κ. Τράκας αποδόμησε πλήρως τον σχεδιασμό του Παύλου Καλλιγά. Ο Κ. Τράκας κατήγγειλε ότι η επιβολή του φόρου χωρίς ποιοτικά κριτήρια θα καταστρέψει τους παραγωγούς, οι οποίοι, προκειμένου να αποφύγουν τον βαρύ φόρο και τα κοπτικά δικαιώματα, θα κόβουν μόνοι τους τον καπνό παράνομα και θα τον διαθέτουν στην ελεύθερη αγορά, διευρύνοντας τη λαθρεμπορία. Αντί του κυβερνητικού σχεδίου, πρότεινε τη θέσπιση ενός ορθολογικού κρατικού μονοπωλίου, με διαβάθμιση της φορολογίας ανάλογα με την ποιότητα, προειδοποιώντας με έμφαση: *«Δὲν εἶναι Ἀθῆναι τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος. Καὶ φαίνεται ὅτι ὁ κύριος Καλλιγᾶς δὲν θὰ εἶδε τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶδε τὴν καλύβην τοῦ χωρικοῦ καὶ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν αὐτοῦ»*¹⁰⁴.

Η κοινωνική δυσaráσκεia στις Νέες Επαρχίες επιβεβαιώνεται από το επίσημο τηλεγράφημα των κατοίκων της Λαρίσης στις 23 Νοεμβρίου 1882, το οποίο αποκάλυψε ότι το ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου υπέρ των κυβερνητικών μέτρων αποτελούσε μια αυθαίρετη ενέργεια του Δημάρχου, χωρίς να έχει ερωτηθεί κανένας δημότης.¹⁰⁵ Παράλληλα, οι βουλευτές Ναυπλίας Αλ. Αντωνόπουλος και Ηλ. Ποταμιάνος κατέθεσαν αναφορά των καπνοπαραγωγών Αργολίδας, τονίζοντας την αδικία της οριζόντιας φορολογίας. Εξήγησαν ότι ενώ ο καπνός της Φθιώτιδας πωλείται μόλις προς 3 λεπτά την οκά, ο καπνός της Αργολίδας κόστιζε 40 έως 80 λεπτά, με

¹⁰¹ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Α', αριθ. 285 σελ. τε'.

¹⁰² Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 11.12.1882, σ. 158.

¹⁰³ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 16.12.1882, σ. 190.

¹⁰⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 17.11.1882, σσ. 225-226.

¹⁰⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.11.1882, σ. 275.

αποτέλεσμα το μέτρο να απειλεί με πλήρη αφανισμό την καλλιέργεια, η οποία απαιτούσε επτά χρόνια για να αλλάξει χρήση¹⁰⁶.

Η Αντιπολίτευση, με επικεφαλής τον Δηλιγιάννη, άσκησε έντονο κοινοβουλευτικό έλεγχο κατά τη Συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1882, ζητώντας από την κυβέρνηση ακριβή τελωνειακά στοιχεία για το βάρος, την ποσότητα και τους δασμούς του καπνού και των σιγαρόχαρτων.¹⁰⁷ Ακολουθώντας, στη Συνεδρίαση της 16ης Δεκεμβρίου 1882, ο Αθ. Πετιμεζάς υποστήριξε ότι ορθότερο θα ήταν ο φόρος να επιβαρύνει απευθείας το προϊόν¹⁰⁸, ενώ ο Κ. Καραπάνος υπεραμύνθηκε των μέτρων, εξηγώντας ότι το σιγαρόχαρτο εξομαλύνει τη μελλοντική σύσταση του μονοπωλίου καπνού που έπρεπε να εισαχθεί για να ρυθμίσει το εμπόριο¹⁰⁹.

Κατά τη δεύτερη συζήτηση του νομοσχεδίου, στη Συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1883, ο Δηλιγιάννης δήλωσε προκλητικά ότι ο φόρος των 3 δραχμών στην οκά είναι υπέρογκος, η προτεινόμενη διαδικασία κοπής θα καταστρέψει εμπόρους και παραγωγούς, ο κρατικός έλεγχος είναι δυσεφάρμοστος και πολυδάπανος, ενώ η μίσθωση της εκμετάλλευσης σε τρίτους αντίκειται στον κοινωνικό χαρακτήρα του Κράτους. Όπως αναλύει η Ν. Μαρωνίτη, ο Δηλιγιάννης, θεωρώντας, ουσιαστικά, δεδομένη τη δρομολόγηση μίσθωσης της επεξεργασίας καπνού καθώς και τη σύσταση μονοπωλίου του σιγαρόχαρτου, τα έσοδα του οποίου θα εκχωρηθούν σε τρίτους, προς εξασφάλιση δανείων, εξέφραζε τη φυσιολογία του κόμματος, του οποίου ηγείτο, του «Εθνικού». Βασικά στοιχεία του κόμματος αυτού ήταν, εν προκειμένω, η προστασία της περιουσίας, η αυτοδυναμία του Κράτους και η εναντίωσή του σε έναν επιθετικό εκσυγχρονισμό.¹¹⁰ Στον αντίποδα, ο Αντ. Πετρίτης επεσήμανε ότι τον φόρο στον καπνό παραδέχονται και οι δύο παρατάξεις ως τέλος επί μιας «κακής έξης» που καταβάλλει ο ίδιος ο χρήστης, προτείνοντας παράλληλα ο εξαγόμενος καπνός να

¹⁰⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.11.1882, σσ. 281-282.

¹⁰⁷ Πρακτικά Βουλής, Β', 25.11.1882, σσ. 118-119.

¹⁰⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 16.12.1882, σ.536.

¹⁰⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος , Συνεδρ. 16.12.1882 σσ. 536-537.

¹¹⁰ Μαρωνίτη Ν., «Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο Αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα, 2010, σσ. 122-123.

απαλλάσσεται από τον φόρο καταναλώσεως, ικανοποιώντας τα συμφέροντα της περιφέρειάς του, της Σύρου, ως σημαντικού διαμετακομιστικού κέντρου¹¹¹.

Η Μειοψηφία προειδοποίησε ότι ο νόμος θα αποτύχει εισπρακτικά και το δημόσιο δεν θα εισπράξει ούτε το ποσό των 1.500.000 δραχμών, εξαιτίας και της δυσκολίας υποχρεωτικής μεταφοράς του καπνού προς τα κρατικά εργοστάσια από απομακρυσμένα χωριά.¹¹² Στην επόμενη συνεδρίαση, ο Λ. Δεληγιώργης κατήγγειλε ότι η υποχρεωτική κοπή στα κρατικά εργοστάσια θα στρέψει τους καπνιστές στην παράνομη κοπή, καθώς το πρόστιμο, το οποίο προβλεπόταν, ήταν μικρότερο από αυτό του παράνομου κέρδους, συμπληρώνοντας ότι τα 2/3 του πληθυσμού κατανάλωναν ήδη καπνό αφορολόγητο.¹¹³ Απαντώντας αδιάλλακτα ο Παύλος Καλλιγάς δήλωσε ότι το κράτος προσδοκά 4.500.000 δραχμές και ότι οι φτωχοί δεν θα πληγούν, διότι καπνίζουν μόνο τις Κυριακές¹¹⁴.

Η τελική ψήφιση του Νόμου πραγματοποιήθηκε στη Συνεδρίαση της 11ης Μαρτίου 1883, ορίζοντας τον φόρο στις 3 δραχμές την οκά, με υποχρεωτική κοπή και μεταποίηση σε κρατικά εργοστάσια, καθώς και ειδική ταινία συσκευασίας (1 λεπτό έως τα 50 δράμια, 2 λεπτά έως τα 100 δράμια).¹¹⁵ Στην ίδια συνεδρίαση, ο Τρικούπης, πιεζόμενος από τον Κ. Καραπάνο, δέχτηκε να αυξηθεί το αρχικό εγγυημένο ποσό δημοπρασίας της κοπής σε τρίτους από τα 4 στα 8 εκατομμύρια δραχμές, με το νομοσχέδιο να εγκρίνεται στην ονομαστική ψηφοφορία με 106 «ναι» έναντι 64 «όχι»¹¹⁶.

Για την πάταξη της λαθρεμπορίας θεσπίστηκαν βαριά πρόστιμα (50-500 δραχμές για λαθρεμπορία και 100-1000 δραχμές για καπνό χωρίς ταινία), με διάταξη που όριζε ότι το 1/3 του εισπραττόμενου προστίμου να αποδίδεται στον μηνυτή, ρύθμιση που προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Δ. Τζανέ, ο οποίος κατήγγειλε ότι ο νόμος

¹¹¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 08.03.1883 σσ. 1130-1136.

¹¹² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 09.03.1883, σ. 1151.

¹¹³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 09.03.1883, σσ. 1165-1168.

¹¹⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 10.03.1883, σσ. 1178-1181.

¹¹⁵ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 11.03.1883, σ. 409.

¹¹⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 11.03.1883, σ. 1200.

μετατρέπει τους πολίτες σε καταδότες.¹¹⁷ Λίγες ημέρες μετά, κυρώθηκε οριστικά και το μονοπώλιο του σιγαρόχαρτου (10 λεπτά τα 50 φύλλα), μέσω ονομαστικής ψηφοφορίας που εγκρίθηκε με 106 «ναι» έναντι 47 «όχι».¹¹⁸ Η τεχνητή αυτή διόγκωση των προσδοκώμενων εσόδων οδήγησε σε πλήρη κατάρρευση, αναγκάζοντας την κυβέρνηση κατά τη Γ' Σύνοδο να φέρει εσπευσμένες ποινικές ρυθμίσεις και να διπλασιάσει την αξία των σιγαροχάρτων στα 20 λεπτά τα 50 φύλλα¹¹⁹.

Κατά την Δ' Σύνοδο, ο Τρικούπης εισήγαγε συμπληρωματικό νομοσχέδιο περί φορολογίας της καταναλώσεως του καπνού και του σιγαρόχαρτου με 22 άρθρα, ρυθμιστικού και ποινικού χαρακτήρα,¹²⁰ το οποίο ωστόσο, όπως προκύπτει από τα Σχέδια Νόμων του τόμου της Δ' Συνόδου, δεν οδηγήθηκε ποτέ σε τελική ψήφιση.

Σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο, η επιλογή του Τρικούπη να παρέμβει στην αγορά καπνού και στο μονοπώλιο του σιγαρόχαρτου εξυπηρετούσε τη γενικότερη στρατηγική χρηματοδότησης και εκσυγχρονισμού. Όμως, η οργάνωση της είσπραξης των εσόδων από τον καπνό και το σιγαρόχαρτο, αντί να εξαλείψει την παραοικονομία, στην πραγματικότητα, λόγω συμπίεσης των τιμών του παραγωγού, εξάντλησε οικονομικά την αγορά.¹²¹ Όπως επισημαίνει η Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, εξαιτίας αυτής της οικονομικής δυσπραγίας των γεωργών και του μηχανισμού φορολογίας, αναπτύχθηκε το λαθρεμπόριο, με συνέπεια να υπερεκτιμηθούν τα προϋπολογισμένα έσοδα¹²².

Σημειώνεται ότι ο Κ. Τράκας, παρά την κριτική του, ενώ σε όλα τα ν/σ του παραρτήματος ψήφισε κατά της συμπολίτευσης, στο ν/σ για το σιγαρόχαρτο ψήφισε υπέρ. Αντίθετα, ο Ηλ. Ποταμιάνος, ενώ σε όλα τα ν/σ ψήφισε υπέρ της συμπολίτευσης, στο ν/σ για τον καπνό ψήφισε κατά. Τα ν/σ καπνού και σιγαρόχαρτου ήταν τα τελευταία που ψήφισε υπέρ της συμπολίτευσης ο Φιλάρετος. Μετά ψήφισε κατά της Κυβέρνησης. Οι βουλευτές των Ν. Επαρχιών κινήθηκαν χωρίς ιδιαίτερες εκπλήξεις, εκτός από

¹¹⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 11.03.1883, σ. 1230.

¹¹⁸ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 14.03.1883, σ. 433.

¹¹⁹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 17.03.1883, σ. 457.

¹²⁰ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', αριθ. 21, σσ. 22-23.

¹²¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σσ. 166-167.

¹²² Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, ό.π., σσ. 64-65.

αποχές μερικών (Αργυρόπουλος Αρ., Τερτίπης Δ., Φρόνιμος Απ, στο σιγαρόχαρτο) και αποχή και στα δύο ν/σ ο Χατζηπέτρος Αλ.

Η ειδική φορολογία Ελαίου στην επαρχία Βόλου

Η πολιτική του Τρικούπη στις Νέες Επαρχίες επεκτάθηκε και σε στοχευμένες τοπικές παρεμβάσεις με τη μορφή δημοτικών φόρων, με σκοπό τη χρηματοδότηση των υποδομών χωρίς επιβάρυνση του κρατικού ταμείου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Σχέδιο Νόμου Αρ. 21 της 4ης Νοεμβρίου 1882¹²³, το οποίο συνυπέγραψαν ο Χαρίλαος Τρικούπης και ο Παύλος Καλλιγιάς. Με το Άρθρο 1 του νόμου αυτού, επιβλήθηκε ειδικός δημοτικός φόρος στους νεοσυσταθέντες δήμους της Επαρχίας Βόλου, ύψους 2 λεπτών ανά οκά, στο παραγόμενο λάδι και 6 λεπτών ανά 100 οκάδες στις ελιές.¹²⁴ Όπως επισημαίνει η Χριστίνα Αγριαντώνη, ο Βόλος αποτελούσε τον εμπορικό πνεύμονα της Θεσσαλίας και η επιβολή τοπικών δασμών στα μεταποιημένα αγροτικά προϊόντα, όπως το λάδι του Πηλίου, είχε ως στόχο την άντληση πόρων από την αναπτυσσόμενη αστική ζώνη¹²⁵.

Η πραγματική ένταση εκδηλώθηκε κατά τη δεύτερη συζήτηση, στη Συνεδρίαση της 23ης Νοεμβρίου 1882¹²⁶. Σε αυτήν, οι βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας Σ. Παπαμιχαλόπουλος και Αθ. Πετιμεζάς, παρενέβησαν δυναμικά, ελέγχοντας τη φορολογία σχετικά με τις αποδόσεις των ελαιών στο ελαιοτριβείο και υποστηρίζοντας ότι ο φόρος είναι άδικος και δεν αντιστοιχεί συγκριτικά στην απόδοση ελαιών και ελαίου. Ο Τρικούπης υποσχέθηκε ότι αν υπάρχει κάποιο λάθος, αυτό θα διορθωθεί, και πράγματι, στην τρίτη συζήτηση, διόρθωσε τον φόρο των ελαιών από τα 6 λεπτά στα 60

¹²³ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', αριθ. 21, σελ ιε'.

¹²⁴ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 04.11.1882, σ. 29.

¹²⁵ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1986, σσ. 145-146.

¹²⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.11.1882, σ. 91.

λεπτά, προκειμένου να αποκατασταθεί η σωστή αναλογία αλλά αντίθετα από τις προσδοκίες των παραπάνω βουλευτών για μείωση φόρων στο έλαιο¹²⁷.

Η συζήτηση αυτή συνδέθηκε άμεσα με τη γενικότερη προσπάθεια της περιφέρειας να αμυνθεί απέναντι στον κρατικό συγκεντρωτισμό, όπως αποτυπώνεται στην Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, όπου ο Φιλάρετος τόνισε την ανάγκη θεσμικής θωράκισης των τοπικών κοινωνιών, ώστε «ή Κοινότης νὰ μὴ ᾖ μόνον νομικόν, ἀλλὰ καὶ πολιτικὸν πρόσωπον»¹²⁸.

Οι φορολογικές συζητήσεις για το λάδι συνεχίστηκαν και κατά τη Β' Σύνοδο, με την κατάθεση της Τροπολογίας Αριθμ. 168, με την οποία οι βουλευτές ζητούσαν ο έγγειος φόρος στο λάδι να περιοριστεί στο 7%. Το ζήτημα αυτό έφερε μεγάλη αντιπαράθεση στη Συνεδρίαση της 7ης Φεβρουαρίου 1883.¹²⁹ Τέθηκε εκ νέου στη συνεδρίαση της 6 Μαρτίου 1884. Ο Κ. Σαλταφέρως δήλωσε ότι με τα έξοδα συλλογής και έκθλιψης η πραγματική φορολογία στο έλαιο αγγίζει ποσοστό 40% και χαρακτήρισε τον φόρο από τους πιο επαχθείς και τον μοναδικό στον οποίο ίσχυε η φορολογία της δεκάτης. Ο Τρικούπης δήλωσε ότι η απώλεια 650.000 δρχ από τη μείωση του φόρου θα διατάραζε την ισοσκελίση του προϋπολογισμού.¹³⁰ Ακολούθησε πρόταση μείωσης του φόρου που καταψηφίσθηκε σε ονομαστική ψηφοφορία (52 υπέρ, 105 κατά).¹³¹ Από τους βουλευτές του Βόλου, ο Ν. Γεωργιάδης και ο Γ. Φιλάρετος ψήφισαν υπέρ της μείωσης, οι Ι. Καρτάλης, Απ. Φρόνιμος και Νικ. Κουκουσλής απείχαν, ενώ ο Ιερ. Κασσαβέτης αρνήθηκε να ψηφίσει. Ιδιαίτερη σημασία είχε η στάση του Αλ. Πετσάλη (Ξηροχωρίου), ο οποίος αν και συνυπέγραψε τη μείωση, στην ψηφοφορία, ακολούθησε την κυβερνητική γραμμή, στηρίζοντας τον Τρικούπη μέχρι την τελική του αποσκίρτηση, τον Φεβρουάριο του 1885¹³².

Η φορολογική ακαμψία της κυβέρνησης συνεχίστηκε και κατά τη Δ' Σύνοδο, όπου εισήχθη εκ νέου το νομοσχέδιο «Περὶ προσδιορισμοῦ τοῦ ἐγγείου φόρου ἐπὶ τοῦ

¹²⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 24.11.1882, σ. 296.

¹²⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Περίδος Θ', Σύνοδος Β', Συνεδρ. 22.12.1882, σ. 600.

¹²⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 07.02.1883, σσ. σελ. 800-809.

¹³⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 06.03.1884, σσ. 807-809.

¹³¹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. της 06.03.1884, σσ. 809-811.

¹³² Βλ. Πίνακα Παραρτήματος.

έλαιου».¹³³ Ως απάντηση, οι βουλευτές της περιφέρειας κατέθεσαν την Πρόταση Νόμου Αριθ. 4, ζητώντας ο φόρος να οριστεί οριστικά στο 7% και να εισπράττεται σε είδος (σε λάδι) στα ελαιοτριβεία, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η νομισματική στενότητα.¹³⁴

Όπως αναλύει ο Κώστας Βεργόπουλος, η απόρριψη της πρότασης αυτής από την κυβερνητική πλειοψηφία, η οποία επέμενε στην είσπραξη σε μετρητά για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους, διέλυσε οριστικά τις σχέσεις της κυβέρνησης με την περιφέρεια, μετατρέποντας και το λάδι του Πηλίου σε βασικό καταλύτη για την πολιτική κατάρρευση του 1885¹³⁵.

Η φορολογία του χαρτοσήμου ως «αιμοδοσία» της οικονομίας

(1882-1885)

Παράλληλα με της ρυθμίσεις για τα αγροτικά προϊόντα, η κυβέρνηση του Τρικούπη επεδίωξε την άμεση άντληση εσόδων μέσω φορολόγησης των νομικών, δικαστικών και εμπορικών πράξεων.

Η πολιτική αυτή εφαρμόστηκε εσπευσμένα, κατά την Α΄ Σύνοδο, με την εισαγωγή του νομοσχεδίου «Περί διαφορικών τελών χαρτοσήμου» στη Συνεδρίαση της 29^{ης} Απριλίου 1882.¹³⁶ Το πλαίσιο αυτό οργανώθηκε αρχικά με το Παράρτημα Αριθ. 68¹³⁷, το οποίο κατέθεσε την 29 Νοεμβρίου 1882 ο Παύλος Καλλιγάς. Για να διευρυνθεί η εισπρακτική βάση, η κυβέρνηση προχώρησε στο νομοσχέδιο «Περί καταργήσεως τής κατὰ νόμον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν τελῶν χαρτοσήμου»¹³⁸, το οποίο ψηφίστηκε άμεσα, περνώντας από τις συνεδριάσεις Ε΄, ΣΤ΄ και Ζ΄.¹³⁹ Η κατάργηση των παραδοσιακών

¹³³ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 13.11.1884, σ. 15.

¹³⁴ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ΄, 1882-1885, Σύνοδος Δ΄, Πρόταση Νόμου Αριθ. 4, σ. 4

¹³⁵ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σσ 166-167.

¹³⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 29.04.1882, σ. 159.

¹³⁷ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ΄, 1882-1885, Σύνοδος Β΄, Νομοσχέδιο, Αριθ. 68, σ. ξα΄.

¹³⁸ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 29.10.1882, σ. 11.

¹³⁹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 30.10.1882, 01.11.1882, 02.11.1882, σσ. 13-25).

απαλλαγών προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην ύπαιθρο, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να εισάγει, με γνωμάτευση της Επιτροπής των Οικονομικών, ως «αντίβαρο», την κατάργηση του εισαγωγικού τέλους στα άλευρα¹⁴⁰.

Η πίεση για την εξεύρεση πόρων οδήγησε σε νέες αυξήσεις χαρτοσήμου κατά τη Γ' Σύνοδο¹⁴¹ και κορυφώθηκε κατά τη Δ' Σύνοδο, με την κατάθεση του Παραρτήματος Αριθ. 11¹⁴², το οποίο περιλάμβανε 65 άρθρα. Κατά την Α' συζήτηση του νομοσχεδίου, στη Συνεδρίαση της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1884, ο Α. Κοντογούρης κατήγγειλε την κυβερνητική ασυνέπεια, τονίζοντας ότι ενώ ο Πρωθυπουργός, προ ολίγων ημερών, αναγνώριζε ότι η οικονομική κατάσταση της χώρας δεν ήταν «ευάρεστος», εντούτοις, για να καλύψει τα ελλείμματα του προϋπολογισμού, στράφηκε στο χαρτόσημο, γνωρίζοντας ότι για το έτος 1884, από το προϋπολογισμένο ποσό των 7.000.000 δρχ., θα εισπραχθεί, κατ' εκτίμηση, ποσό 6.000.000. Συνεπώς, με το προτεινόμενο, για το έτος 1885, ποσό των 9.000.000 δρχ, απαιτούνταν είσπραξη επιπλέον 3.000.000 δρχ. Επικαλούμενος γνώμη έγκριτων οικονομολόγων για τις αυξήσεις στα τέλη ιδιωτικών, εμπορικών και δικαστικών πράξεων, τις έκρινε υπέρογκες.¹⁴³ Αντίθετα, ο εισηγητής Στ. Δραγούμης υπεραμύνθηκε της μεταρρύθμισης, εξηγώντας ότι αποτελεί μια αναγκαία κωδικοποίηση διεσπαρμένων νόμων για την άντληση εσόδων, χαρακτηρίζοντας άδικη την κριτική της μειοψηφίας.¹⁴⁴ Στη συνεδρίαση της 7.12.1884, ο Δ. Δημητρακάκης, αναφερόμενος στους φόρους από το χαρτόσημο, δήλωσε ότι αυτοί που αδικούνται είναι οι φτωχοί. Σχετικά με τη γεωργία, υπενθύμισε παλαιότερη δήλωση του Τρικούπη, σε συζήτηση της Βουλής, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες γεωργοί, συγκρινόμενοι με της Ιταλούς και του Γάλλους, δεν πλήρωναν φόρους, για να συνεχίσει, προσθέτοντας,

¹⁴⁰ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.11.1882, σ. 91 / Συνεδρ. 07.12.1882, σ. 134, Παράρτημα αριθ. 82, σελ. σγ'.

¹⁴¹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 03.02.1884, σ. 202.

¹⁴² Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Δ', Αιτιολογική Έκθεσις, αριθ. 11, σσ 5-16.

¹⁴³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 05.12.1884, σ. 196.

¹⁴⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 05.12.1884, σσ. 201-201.

ότι η γαιοπονία στις χώρες αυτές ήταν ανεπτυγμένη και επικερδής, ενώ στην Ελλάδα «κανονίζεται από τας φυσικάς περιστάσεις»¹⁴⁵.

Παρά τις προειδοποιήσεις, ο Τρικούπης επέμεινε στην αναγκαιότητα των μέτρων, θεωρώντας τα ως δίκαιους φόρους κατανάλωσης. Όπως αναφέρει ο Λευτέρης Τσουφλίδης, ο ρυθμός των εσόδων, από έμμεση φορολογία, όπως το χαρτόσημο, τα τελωνεία και τα μονοπώλια, κατά τις κυβερνήσεις Τρικούπη, διπλασιάστηκε σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.¹⁴⁶ Λόγω των σφοδρών αντιδράσεων, η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να «παγώσει» τη διαδικασία. Σε πέντε συνεδριάσεις του Δεκεμβρίου 1884, το νομοσχέδιο για το χαρτόσημο παρέμεινε σε πρώτη συζήτηση. Σε μία από αυτές, την 07.12.1884, έγινε ονομαστική ψηφοφορία επί της αρχής, με αποτέλεσμα 197 υπέρ της πρότασης της κυβέρνησης και 78 κατά¹⁴⁷.

Η τελωνειακή πολιτική, το Νέο δασμολόγιο και η κοινωνική εξέγερση κατά των φόρων (1882-1885)

Στο γενικότερο πλαίσιο της φορολογικής πολιτικής της κυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη, οι τελωνειακοί δασμοί αποτέλεσαν κομβικό εργαλείο για την άμεση άντληση εκατομμυρίων δραχμών, με σκοπό την προετοιμασία της άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Η αφετηρία της δασμολογικής πίεσης εντοπίζεται στη Συνεδρίαση της 17^{ης} Μαρτίου 1882, όπου η κυβέρνηση εισήγαγε πρόσθετη επιβάρυνση, κατά ένα δεκατημόριο, στους εισαγωγικούς δασμούς.¹⁴⁸ Η Αντιπολίτευση αντέδρασε άμεσα, με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, στη Συνεδρίαση της 11^{ης} Μαΐου 1882, να κατηγορεί την κυβέρνηση ότι η αύξηση των δασμών για το Ταμείο Οδοποιίας φτωχαίνει ακόμη περισσότερο της πολίτες.¹⁴⁹ Η κοινωνική πίεση γύρω από το κόστος διαβίωσης

¹⁴⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884, σσ. 223-224.

¹⁴⁶ Τσουφλίδης Λευτέρης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2009, σσ 194-195.

¹⁴⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884, σσ. 228-229.

¹⁴⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 17.03.1882, σ. 335.

¹⁴⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α', Συνεδρ. 11.05.1882, σσ. 730-731.

μεταφέρθηκε με ένταση στα είδη πρώτης ανάγκης, προκαλώντας μια σκληρή τεχνοκρατική μάχη για τη δασμολόγηση των σιτηρών, η οποία επηρέαζε άμεσα τη σιτοπαραγωγική λεκάνη της Θεσσαλίας. Η Αντιπολίτευση κατέθεσε πρόταση νόμου, τονίζοντας ότι ο άρτος είναι βασικό στοιχείο διατροφής του ανθρώπου και πρέπει να διατίθεται όσο το δυνατόν φθηνότερος, ζητώντας να καταργηθούν οι δασμοί στο αλεύρι επειδή γίνεται κερδοσκοπία από τους ημεδαπούς αλευρόμυλους.¹⁵⁰ Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή από επιτροπή¹⁵¹, με την προσθήκη τροπολογίας,¹⁵² η οποία εξίσωνε τον δασμό των εισαγόμενων αλεύρων με τον δασμό των σιτηρών και εισήχθη στη Συνεδρίαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1882¹⁵³.

Σε διαφορετική κατεύθυνση ήταν η συζήτηση της Συνεδρίασης της 22 Μαρτίου 1884, κατά την Γ' Σύνοδο, σχετικά με της δασμούς του σίτου και των αλεύρων. Αρχικά ο Α. Καρυστινάκης ανέλυσε της τεχνικές προεκτάσεις του υφιστάμενου δασμού, προτείνοντας εβδομαδιαία προσαρμογή μεταξύ αγοραίας τιμής σίτου και αλεύρων, ώστε η τιμή του άρτου να είναι λογική και όχι όσο κόστιζε τις ημέρες εκείνες (45 λεπτά αντί 35 λεπτών). Λαμβάνοντας τον λόγο ο Τρικούπης παραδέχθηκε ότι η σχέση δασμού σίτου με δασμό αλεύρων θα έπρεπε να είναι ένα προς δύο, όπως είναι στα ξένα δασμολόγια. Η υφιστάμενη σχέση ένα προς τρεισήμισι (2,70 λεπτά για τον σίτο και 9,48 λεπτά για το αλεύρι) είχε αποφασισθεί χάριν της προστατευτικής πολιτικής των εγχώριων αλευρόμυλων, οι οποίοι και πολλαπλασιάστηκαν σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Στόχος της Κυβέρνησης ήταν μέχρι το 1887 η σχέση να εξομοιωθεί με αυτήν των ξένων δασμολογίων, ώστε να έχει δοθεί χρόνος και δυνατότητα στους ελληνικούς μύλους να εκσυγχρονισθούν και να γίνουν ανταγωνιστικοί.¹⁵⁴ Η ψήφιση του νέου Τελωνειακού Δασμολογίου έγινε στην ίδια συνεδρίαση. Σχετικά, ο Κωστής Κώστας επισημαίνει ότι η εισαγωγή του προστατευτικού δασμολογίου από τον Τρικούπη δεν

¹⁵⁰ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', Πρότασις Νόμου αριθ. 33, σ. λγ' / Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.11.1882 σ. 91.

¹⁵¹ Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', αριθ. 82, σ. ογ'.

¹⁵² Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ', 1882-1885, Σύνοδος Β', αριθ. 300, σ. ρστ'.

¹⁵³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 07.12.1882, σ. 366.

¹⁵⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 22.03.1884 σσ. 1029-1030.

είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς τα έσοδα από τους δασμούς παρουσίασαν μείωση¹⁵⁵.

Κατά την Δ' Σύνοδο, η σύγκρουση επεκτάθηκε και στους δημοτικούς δασμούς (διαπύλιο τέλος), με τον Τρικούπη να κατηγορεί την Αντιπολίτευση ότι επεδίωκε την ελάφρυνση των ειδών πολυτελείας για να ευνοήσει το εμπόριο της Αθήνας εις βάρος των ειδών πρώτης ανάγκης,¹⁵⁶ προκαλώντας την απάντηση του Δηλιγιάννη ότι η Μειοψηφία επιδιώκει την καθολική και δίκαιη εισπρακτική επιβάρυνση όλων των πολιτών.¹⁵⁷ Κατά την τρίτη συζήτηση στη Συνεδρίαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 1885, ο Ν. Λεβίδης άσκησε δριμεία κριτική, καταγγέλλοντας τις αυθαιρεσίες και τις καθυστερήσεις στον εκτελωνισμό των εμπορευμάτων.¹⁵⁸ Ο Ν. Λεβίδης μετέφερε μέσα στο σώμα την εικόνα της κοινωνικής έκρηξης στην ύπαιθρο, δηλώνοντας: «Καὶ ὅπως εἶδομεν, ὅτι τὸ Ἔθνος ἐξηγέρθη... Κάτω οἱ φόροι! Οὐχὶ ποτέ».¹⁵⁹ Ο Τρικούπης αρνήθηκε να υποχωρήσει, τονίζοντας ότι η τελωνειακή πολιτική υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και έχει επικυρωθεῖ νόμιμα.¹⁶⁰ Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε οριστικά την 21.01.1885¹⁶¹, για να γίνει προσπάθεια τροποποίησης, εκ νέου, λίγες ημέρες μετά¹⁶².

Όπως αναλύει ο ιστορικός Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, η δασμολογική πολιτική χρησιμοποιήθηκε ως έμμεσος φορολογικός μηχανισμός, ο οποίος θα επιβάρυνε τους καταναλωτές.¹⁶³ Σύμφωνα με τον Γ.Β. Δερτιλή, η διαπίστωση του Ν. Λεβίδη για το ξέσπασμα του λαού με το σύνθημα «Κάτω οἱ φόροι!» και η ομολογία της κυβέρνησης για την αναπλήρωση των ελλειμμάτων επιβεβαιώνουν ότι η φορολογική πίεση στα είδη πρώτης ανάγκης, σε συνθήκες απόλυτης νομισματικής ασφυξίας, μετέτρεψε τους τελωνειακούς δασμούς σε καταλύτη για τη βίαιη πολιτική ανατροπή του Φεβρουαρίου

¹⁵⁵ Κωστής Κώστας, «Δημόσια οικονομικά», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ 312.

¹⁵⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 22.12.1884, σσ. 399-401.

¹⁵⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 22.12.1884, σ. 401.

¹⁵⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 21.01.1885, σσ. 503-505.

¹⁵⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 21.01.1885, σ. 506.

¹⁶⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 21.01.1885, σσ. 509-512.

¹⁶¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 21.01.1885, σσ. 204-205.

¹⁶² Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 28.01.1885, σ. 229.

¹⁶³ Σακελλαρόπουλος Θ., ό.π., σσ 114-115.

του 1885.¹⁶⁴ Η Νάση Μπαλτά, σχετικά με τα παραπάνω, αναφέρει ότι μετά τον θάνατο του Αλ. Κουμουνδούρου η αντιπολίτευση άρχισε να συσπειρώνεται γύρω από τον λαϊκιστή Δηλιγιάννη που εκμεταλλεύτηκε τη δυσaréσκεια του κόσμου, λόγω της βαριάς φορολογικής πολιτικής του Τρικούπη. Η αντιπολίτευση ενέτεινε τη σφοδρή της επίθεση μετά τα μέσα του 1884, μέχρι την πτώση της Κυβέρνησης, τακτική που φαίνεται ανάγλυφα στην ανάλυση των ψηφοφοριών, στον πίνακα του Παραρτήματος, με την παράθεση αριθμού ψήφων στη δεύτερη (ναι) και τρίτη (όχι) σειρά¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Δερτιλής Γ.Β., ό.π. σσ 425-426.

¹⁶⁵ Μπαλτά Νάση, *Η Καρδιοβόρος Αγωνία της Κάλπης. Τύπος και Βουλευτικές Εκλογές την Εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001, σσ 43-44.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Το Θεσμικό Πλαίσιο των Νέων Επαρχιών

Η οργάνωση των δήμων, το εκλογικό σύστημα και οι πολιτικές σκοπιμότητες της μετάθεσης (1882-1883)

Η ενσωμάτωση των Νέων Επαρχιών στον διοικητικό και πολιτικό κορμό του ελληνικού βασιλείου δεν αποτέλεσε μια απλή τυπική διαδικασία, αλλά εξελίχθηκε σε ένα πεδίο έντονης κομματικής αντιπαράθεσης, γύρω από τον έλεγχο της τοπικής εξουσίας.

Η απαρχή των θεσμικών δυσλειτουργιών εκδηλώθηκε νωρίς, κατά τη Β' Σύνοδο. Στην κρίσιμη Συνεδρίαση της 30^{ης} Οκτωβρίου 1882, ο Γ. Φιλάρετος εξαπέλυσε δριμεία κριτική στην κυβέρνηση, ζητώντας εξηγήσεις για το γεγονός ότι, παρά την ψήφιση του σχετικού νόμου, ήδη από την 19^η Μαρτίου 1882, δεν είχε εκδοθεί ακόμη το απαιτούμενο βασιλικό διάταγμα για τη σύσταση των Δήμων στη Θεσσαλία, με αποτέλεσμα, στην περιοχή να επικρατεί πλήρης διοικητική αναρχία.¹⁶⁶ Η θεσμική αυτή εκκρεμότητα συνδέθηκε άμεσα με τις κυβερνητικές μεθοδεύσεις για τη μετάθεση του χρόνου των βουλευτικών και δημοτικών εκλογών, προκαλώντας έναν πρωτοφανή κοινοβουλευτικό μαραθώνιο, κατά τους πρώτους μήνες του 1883. Η κυβέρνηση εισήγαγε διαδοχικά νομοσχέδια «Περί τροποποιήσεως τοῦ περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν νόμου», στη Συνεδρίαση 24.01.1883¹⁶⁷ και «Περί ἐρμηνείας διατάξεώς τινος τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου», στη Συνεδρίαση 01.02.1883¹⁶⁸, επιδιώκοντας να προσαρμόσει το νομικό πλαίσιο στις ανάγκες της.

Η πολιτική πόλωση γύρω από το νομοσχέδιο «Περί μεταρρυθμίσεως τῶν περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν διατάξεων» κορυφώθηκε στα μέσα Μαρτίου του 1883, στις συνεδριάσεις 11.03.1883¹⁶⁹ και 22.03.1883.¹⁷⁰ Στη θυελλώδη Συνεδρίαση της 22ας Μαρτίου 1883, ο Δ. Δημητρακάκης κατήγγειλε με σφοδρότητα τις κυβερνητικές προθέσεις, τονίζοντας ότι η τεχνητή μετάθεση των εκλογών αποδιοργανώνει την

¹⁶⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλῆς, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 30.10.1882, σ. 15.

¹⁶⁷ Πρακτικά Βουλῆς, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 24.0.1883, σ. 234.

¹⁶⁸ Πρακτικά Βουλῆς, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 01.02.1883, σ. 264.

¹⁶⁹ Πρακτικά Βουλῆς, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 11.03.1883, σ. 409.

¹⁷⁰ Πρακτικά Βουλῆς, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 22.03.1883, σ. 502.

πολιτική ζωή και υποκρύπτει συναλλαγή,¹⁷¹ προειδοποιώντας, κατερχόμενος του βήματος, ότι τέτοιες μεθοδεύσεις προετοιμάζουν «*ἀφεύκτως τὴν ἀνατροπὴν*» της κυβέρνησης.¹⁷² Απαντώντας ο Πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης υπεραμύνθηκε του σχεδιασμού του, δηλώνοντας ότι οι επικρίσεις της μειοψηφίας στερούνται βάσης. Πρόσθεσε ότι αν ήθελε η Κυβέρνηση να εργασθεί με κομματικά κριτήρια θα το έπραττε εκτός Βουλής, με τα μέσα που γνώριζε η Αντιπολίτευση. Αλλά η Κυβέρνηση απείχε από κάθε μεθόδευση και τρίτες σκέψεις.¹⁷³ Η μάχη συνεχίστηκε την επόμενη ημέρα, στη Συνεδρίαση της 23^{ης} Μαρτίου 1883, κατά τη συζήτηση και παραδοχή των επιμέρους άρθρων του νομοσχεδίου. Ο Αθ. Πετιμεζάς εξέφρασε την απορία του για ποιο λόγο δεν μετατίθενται οι Δημοτικές Εκλογές από την 29^η Μαΐου στην 3^η Ιουλίου, αφού το χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο ημερομηνιών είναι μικρό¹⁷⁴, ενώ ο Ι. Μεσσηνέζης δεν κατανοούσε τον λόγο που πρόβαλε η Κυβέρνηση για επιφυλακτικότητα εύρυθμης λειτουργίας, λόγω διακοπών, των Δικαστηρίων.¹⁷⁵ Τέλος, ο Φιλάρετος κατήγγειλε τον Τρικούπη, λέγοντας ότι χρησιμοποίησε σαθρές δικαιολογίες για διεξαγωγή των Δημοτικών Εκλογών 34 ημέρες νωρίτερα, όταν, στα αιτήματά του, κώφευε επί 12 μήνες.¹⁷⁶ Ο Χαρίλαος Τρικούπης ανταπάντησε, προτάσσοντας ζητήματα ασφάλειας, αφού ο προϋπολογισμός προέβλεπε κονδύλια για την παρουσία αστυνόμων το πολύ μέχρι την 29^η Μαΐου, με συνέπεια, στην περίπτωση παράτασης των εκλογών, ύπαρξης κινδύνου διατάραξης της δημόσιας τάξης¹⁷⁷.

Ωστόσο, οι εκπρόσωποι της περιφέρειας υποστήριζαν ότι ο πραγματικός λόγος της μετάθεσης ήταν ο φόβος της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει την οργή των Θεσσαλών καλλιεργητών, αν οι δημοτικές εκλογές γίνονταν ταυτόχρονα με τις βουλευτικές. Ο Χατζόπουλος ανέφερε ότι αδυνατεί να καταλάβει την επιφυλακτικότητα της Κυβέρνησης για δαπάνες ολίγων χιλιάδων, σχετικά με την παρουσία αστυνόμων στις

¹⁷¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 22.03.1883, σ. 1379.

¹⁷² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 22.03.1883, σ. 1381.

¹⁷³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 22.03.1883, σσ. 1385-1386.

¹⁷⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. σ. 1396.

¹⁷⁵ (Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β' Συνεδρ. 23.03.1883, σ. 1399.

¹⁷⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. σ. 1402.

¹⁷⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.03.1883, σσ. 1399-1400.

εκλογές, όταν την ίδια στιγμή αδιαφορούσε για περικοπή εκατομμυρίων δαπανών, συμπληρώνοντας ότι αυτή η δικαιολογία προσβάλλει το Κοινοβούλιο¹⁷⁸.

Η τελική πράξη του δράματος ήταν στη Συνεδρίαση της 24^{ης} Μαρτίου 1883, κατά την ψήφιση των τελικών άρθρων 5 έως 10 του νόμου¹⁷⁹. Ο Γ. Κρεστενίτης εξέφρασε την απογοήτευσή του για την κοινοβουλευτική επικράτηση του τρικουπικού συγκεντρωτισμού.¹⁸⁰ Στην πραγματικότητα, η κρίσιμη ψηφοφορία διεξήχθη επί απορριφθείσας πρότασης του Αθ. Πετιμεζά για ταυτόχρονη, υποχρεωτικά, εκλογή δημάρχων και βουλευτών, η οποία και εκλήφθηκε από το σώμα ως ψηφοφορία για την έγκριση του συνόλου του νομοσχεδίου. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν 109 «όχι» και 44 «ναι»¹⁸¹.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, η μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος και η οργάνωση των δήμων αποκαλύπτουν με ποιόν τρόπο το Νεωτερικόν Κόμμα χρησιμοποίησε τους θεσμούς ως εργαλεία πολιτικής κυριαρχίας στην περιφέρεια. Η εσκεμμένη καθυστέρηση στη σύσταση των δήμων και η μετάθεση των εκλογών αποσκοπούσαν στο να αποσυνδέσουν την τοπική δυσaréσκεια από την κεντρική πολιτική σκηνή¹⁸². Σύμφωνα με την Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, η καταγγελία του Φιλάρету για της σκοπιμότητες της τρίμηνης παράτασης επιβεβαιώνει ότι η Θεσσαλία αντιμετωπίστηκε ως εκλογική λεία. Η άρνηση της κυβέρνησης να επιτρέψει την αυτόνομη και σύγχρονη έκφραση των δήμων, σε συνδυασμό με την επιβολή των βαρύτατων δημοτικών δασμών στα είδη πρώτης ανάγκης, διέλυσε της ελπίδες των κολίγων για αυτοδιοίκηση, μετατρέποντας το εκλογικό πλαίσιο σε έναν ακόμα μηχανισμό καταπίεσης που συνέβαλε στη γενικευμένη πολιτική ρήξη του 1885¹⁸³.

¹⁷⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 23.3.83 σ.1401.

¹⁷⁹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 24.03.1883, σσ. 541-543.

¹⁸⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β' Συνεδρ. 24.03.1883, σσ. 1414.

¹⁸¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος, Συνεδρ. 24.03.1883 σσ. 1417-1418.

¹⁸² Σακελλαρόπουλος Θ., ό.π., σσ 116-118.

¹⁸³ Αρώνη-Τσίχλη Κ., ό.π., σσ 66-68.

Η διοικητική και αστυνομική «Εισβολή» στην ύπαιθρο: Αγροφυλακή και Δημαστυνόμοι

Η προσπάθεια της κυβέρνησης του Τρικούπη να επιβάλει τον κρατικό έλεγχο στις Νέες Επαρχίες βρήκε πεδίο σύγκρουσης στο ζήτημα της αστυνόμευσης της υπαίθρου.

Η ανάγκη για κρατική παρέμβαση έγινε φανερή ήδη από την Α΄ Σύνοδο. Όπως αποκαλύπτεται από την Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής της 12^{ης} Μαρτίου 1883, η αυθαιρεσία των μεγαλοκτημόνων μέσα στα τσιφλίκια είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις. Κατά τη διάρκεια εκείνης της συνεδρίασης, ο βουλευτής Τ. Αδαμόπουλος προχώρησε σε μια βαρυσήμαντη καταγγελία. Αποκάλυψε ότι οι τσιφλικάδες προσλάμβαναν ιδιωτικά έναν άτυπο «στρατόν άγροφυλάκων», μέσω του οποίου, υποχρέωναν, με τη βία, τους κολίγους να υποταχθούν στις θελήσεις του τσιφλικιού. Στην ίδια συνεδρίαση, ο Αθ. Πετιμεζάς συμπλήρωσε ότι η μόνη λύση απέναντι σε αυτό το καθεστώς βίας ήταν να διορίζονται πλέον αγροφύλακες που θα ανήκουν οργανικά στην επίσημη Αστυνομία και θα ελέγχονται από το Κέντρο, ώστε να αφαιρεθεί κάθε δικαίωμα ένοπλης επιβολής από της γαιοκτήμονες¹⁸⁴.

Αυτή η ανάγκη οδήγησε στην ψήφιση του νόμου περί Αγροφυλακής, ο οποίος αφαίρεσε την αστυνομική εξουσία από τους τσιφλικάδες. Η κυβέρνηση, μάλιστα, προσπάθησε να ενισχύσει αυτόν τον μηχανισμό και κατά τη Δ΄ Σύνοδο. Σύμφωνα με τα Πρακτικά της Βουλής, εισήχθη η συζήτηση για το νομοσχέδιο «Περί τροποποίησης των άρθρων 20 και 22 του από 19 Απριλίου 1884 νόμου ΑΡΨ΄». Η Α΄ συζήτηση του νομοσχεδίου έγινε στη Συνεδρίαση της 22ας Δεκεμβρίου 1884¹⁸⁵ και η τελική Γ΄ συζήτηση ολοκληρώθηκε στη Συνεδρίαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 1885¹⁸⁶, λίγες μέρες πριν από την πτώση της Κυβέρνησης.

Η αστυνομική αυτή παρέμβαση στην ύπαιθρο ολοκληρώθηκε με το νομοσχέδιο «Περί διορισμού δημαστυνόμων», το οποίο εισήχθη στη συζήτηση κατά τη Συνεδρίαση

¹⁸⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β΄, Συνεδρ. 12.03.1883, σσ. 1217-1218.

¹⁸⁵ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 22.12.1884, σ. 149.

¹⁸⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 21.01.1885, σ. 197.

της 03.12.1884.¹⁸⁷ Σκοπός του μέτρου αυτού ήταν να περάσει ο διορισμός και ο έλεγχος των αστυνομικών οργάνων των δήμων απευθείας στην κεντρική διοίκηση και τον διορισμένο Νομόρχο, παρακάμπτοντας τους τοπικούς δημάρχους που επηρεάζονταν από τους τσιφλικάδες.

Όπως αναλύει ο ιστορικός Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, η ταυτόχρονη επιβολή της κρατικής Αγροφυλακής και των διορισμένων Δημασυνόμων σήμανε το τέλος του τσιφλικά, ως του απόλυτου άρχοντα της υπαίθρου. Η απώλεια της αστυνομικής αυτονομίας εξόργισε τους γαιοκτήμονες των Νέων Επαρχιών. Οι τσιφλικάδες κατάλαβαν ότι ο συγκεντρωτισμός του Τρικούπη τους αφαιρούσε την τοπική κυριαρχία. Αυτή η θεσμική δυσαρέσκεια τους, οδήγησε μέρος των τσιφλικάδων βουλευτών να ενωθεί με την Αντιπολίτευση του Δηλιγιάννη, προετοιμάζοντας την τελική ανατροπή της κυβέρνησης, τον Φεβρουάριο του 1885¹⁸⁸.

Η οργάνωση του δικαστικού μηχανισμού, τα τοπικά ειρηνοδικεία, η δράση της χωροφυλακής και η διαχείριση των Βακουφίων (1882-1884)

Παράλληλα με τη διοικητική και εκλογική συγκρότηση, η κυβέρνηση του Τρικούπη ιεράρχησε ως άμεση προτεραιότητα την εγκαθίδρυση του ελληνικού δικαστικού συστήματος στις Νέες Επαρχίες, προκειμένου να αντικατασταθεί το οθωμανικό νομικό καθεστώς.

Η θεσμική αυτή παρέμβαση ξεκίνησε εσπευσμένα κατά την Α΄ Σύνοδο με την εισαγωγή του νομοσχεδίου «Περὶ Εἰρηνοδικείων καὶ εἰδικῶν Πταισματοδικείων» στη Συνεδρίαση της 25ης Μαΐου 1882.¹⁸⁹ Το νομοσχέδιο πέρασε από έναν κύκλο συζητήσεων, ξεκινώντας από την Α΄ συζήτηση στη Συνεδρίαση της 01.06.1882, και την κατάθεση σχετικών τροπολογιών στη Συνεδρίαση της 04.06.1882.

Η αποκορύφωση της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης εκτυλίχθηκε κατά τη δεύτερη συζήτηση, στη Συνεδρίαση της 10ης Ιουνίου 1882¹⁹⁰ Κατά την έναρξη της

¹⁸⁷ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 03.12.1884, σ. 73.

¹⁸⁸ Σακελλαρόπουλος Θ. ό.π., σσ 116-117.

¹⁸⁹ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 25.05.1882, σ. 340.

¹⁹⁰ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 10.06.1882, σ. 1126.

διαδικασίας, ο ίδιος ο Υπουργός Δικαιοσύνης Αν. Ράλλης προέβη σε μια αξιοσημείωτη παραδοχή, αναγνωρίζοντας επίσημα την κακή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα υφιστάμενα Ειρηνοδικεία και Πταισματοδικεία των προσαρτημένων περιοχών, γεγονός που καθιστούσε τη νομοθετική παρέμβαση επείγουσα.¹⁹¹ Στη συζήτηση τοποθετήθηκαν οι βουλευτές της Μειοψηφίας καταθέτοντας τις ενστάσεις τους για την επάρκεια και τη στελέχωση των νέων δικαστικών εδρών. Ο Αλ. Κουμουνδούρος ζήτησε να δοθεί δικαιοδοσία στα Πταισματοδικεία να δικάζουν πλημμελήματα ζωοκλοπής με επιβάρυνση των εξόδων στους Δήμους. Ο Δ. Τζανές συμφώνησε με τον Κουμουνδούρο προσθέτοντας ότι πολλές υποθέσεις, λόγω φόρτου, παραγράφονται προτείνοντας να θεσπιστούν θέσεις ειδικών δημόσιων κατηγορών. Λαμβάνοντας τον λόγο ο Γ. Ζηνόπουλος κατήγγειλε ότι η ζωοκλοπή κατάντησε, δυστυχώς, θεσμός, αλλά, λόγω απόστασης των χωριών από την έδρα των δικαστικών αρχών, οι παθόντες σιωπούν, με αποτέλεσμα οι ζωοκλέπτες να αποθρασύνονται περισσότερο. Σημαντική ήταν η παρέμβαση του Αλ. Φωτήλα, ο οποίος πρότεινε η ζωοκλοπή να μην ανατεθεί στους Ειρηνοδίκες, επειδή, στην περίπτωση αυτή, την υπόθεση εισάγουν οι Δήμαρχοι και πολλοί από αυτούς υποστηρίζουν τη ζωοκλοπή. Έθιξε, μάλιστα, και σχέσεις Ειρηνοδικών με ζωοκλέπτες. Αξιοσημείωτες ήταν οι αναφορές του Κ. Κωνσταντόπουλου. Αφού αναφέρθηκε σε 15.000 «θαμμένες» μηνύσεις στα ανακριτικά γραφεία, λόγω έλλειψης ανακριτικών υπαλλήλων, επεσήμανε την ανάγκη οργάνωσης «άγρυπνης και δραστήριας» Αστυνομίας για την περιφρούρηση των δικαιωμάτων των πολιτών, η οποία να διορίζεται από την Κυβέρνηση «άνεξαρτήτως τῶν προτάσεων τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν». Ο Δουζίνας, κινούμενος σε διαφορετική κατεύθυνση, έθιξε την κοινωνική πλευρά των παραβάσεων, λέγοντας ότι το έγκλημα δεν αντιμετωπίζεται με την τιμωρία αλλά με την εκπαίδευση προτείνοντας: «άνεγείρατε σχολεία, ἐλαττοῦτε τὰς φυλακάς· ὅπου σχολεῖον, ἡ φυλακὴ φυγαδεύεται».¹⁹² Το τελικό νομοσχέδιο επικυρώθηκε στην τρίτη συζήτηση, κατά τη Συνεδρίαση της 16ης Ιουνίου 1882¹⁹³.

¹⁹¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 10.06.1882, σ. 1126.

¹⁹² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ. 10.06.1882, σσ. 1126-1129.

¹⁹³ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Α΄, Συνεδρ., 16.06.1882, σσ. 592-595.

Η δικαστική αυτή οργάνωση συνδέθηκε άμεσα με τη χρήση των σωμάτων ασφαλείας ως μηχανισμών αναγκαστικής είσπραξης και στην Γ' Σύνοδο. Κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, ο Δ. Τριγγέτας κατήγγειλε με σφοδρότητα ότι η κρατική εξουσία, με τη βία, διαλύει την κοινωνική συνοχή, τονίζοντας ότι η Χωροφυλακή δεν κατεδίωκε πλέον ληστές, αλλά κυνηγούσε τους πτωχούς καλλιεργητές για τα τέλη του χαρτοσήμου και τους φόρους των κτηνών, γεμίζοντας τις φυλακές με ανθρώπους, των οποίων το μόνο έγκλημα ήταν η οικονομική αδυναμία, μεταβάλλοντας τον «φιλήσυχον πολίτην εις έχθρὸν τοῦ καθεστώτος»¹⁹⁴.

Η δικαστική ολοκλήρωση των θεσμών επεκτάθηκε αργότερα και στην ευαίσθητη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμανικών ιερών ιδρυμάτων. Το νομοσχέδιο «Περὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν ἐν ταῖς προσαρτηθείσαις ἐπαρχίαις Βακουφίων» εισήχθη στη Γ' Σύνοδο¹⁹⁵ και πέρασε διαδοχικά από την Α' συζήτηση στη Συνεδρίαση ΟΑ¹⁹⁶ και τη Β' συζήτηση στη Συνεδρίαση ΟΒ'.¹⁹⁷ Το νομοσχέδιο εξετάστηκε και ψηφίστηκε οριστικά στη Συνεδρίαση της 23ης Μαρτίου 1884, ρυθμίζοντας δικαστικά τις θεσσαλικές βακουφικές γαίες προς όφελος του δημόσιου ελέγχου¹⁹⁸.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, η εσπευσμένη ίδρυση των Ειρηνοδικείων δεν αποσκοπούσε στην απόδοση δικαιοσύνης προς τους κολίγους, αλλά στη δημιουργία ενός κρατικού μηχανισμού που θα νομιμοποιούσε τις νέες αστικές και φορολογικές σχέσεις.¹⁹⁹ Όπως επισημαίνει ο Γ. Β. Δερτιλής, η επίσημη ομολογία του Ράλλη για την κατάρρευση των δικαστικών υποδομών και η καταγγελία του Δ. Τριγγέτα για τη μετατροπή της Χωροφυλακής σε εισπρακτικό διώκτη επιβεβαιώνουν

¹⁹⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 18.12.1883, σσ. 345-348.

¹⁹⁵ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 16.03.1884, σ. 445.

¹⁹⁶ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 20.03.1884, σ. 492.

¹⁹⁷ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 21.03.1884, σ. 526.

¹⁹⁸ Πρακτικά Βουλής, Σύνοδος Γ', Συνεδρ. 23.03.1884, σσ. 602-604.

¹⁹⁹ Σακελλαρόπουλος Θ., ό.π., σσ 118-120.

ότι η Αθήνα επέβαλε έναν ξένο νομικό πολιτισμό, μετατρέποντας τη δικαστική εξουσία σε εργαλείο προστασίας των τσιφλικάδων²⁰⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: Η κοινοβουλευτική ρήξη και η πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη

Η δημοσιονομική κατάρρευση, η στρατηγική της κωλυσιεργίας, το επεισόδιο Νίκολσον και η ανατομία της 5ης Φεβρουαρίου 1885

Η Δ΄ Σύνοδος της Θ΄ Περιόδου του ελληνικού Κοινοβουλίου εξελίχθηκε στον τελικό καταλύτη για την κατάρρευση του τρικουπικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, καθώς η συσσωρευμένη δημοσιονομική ασφυξία και η κοινωνική δυσαρέσκεια της υπαίθρου μετατράπηκαν σε ανοιχτή πολιτική αμφισβήτηση. Η απαρχή της ρήξης εκδηλώθηκε στη Συνεδρίαση της 29ης Νοεμβρίου 1884, όταν η Αντιπολίτευση, με τη συνδρομή εκπροσώπων των Νέων Επαρχιών, κατήγγειλε τη βιασύνη της κυβέρνησης να ψηφίσει κρίσιμα φορολογικά μέτρα, χωρίς επαρκή συζήτηση, ζητώντας ονομαστική κλήση, με σκοπό να καταγραφεί η ευθύνη της πλειοψηφίας απέναντι στον κοινοβουλευτικό αιφνιδιασμό και δεσποτισμό της Κυβέρνησης²⁰¹.

Α. Το οικονομικό αδιέξοδο και η κοινοβουλευτική διαμάχη

Το μέγεθος της οικονομικής κρίσης αποτυπώθηκε ανάγλυφα στη Συνεδρίαση της 5ης Δεκεμβρίου 1884, κατά την κατάθεση της Έκθεσης της Πλειοψηφίας επί του Προϋπολογισμού του 1885²⁰². Η Έκθεση αποκάλυψε ότι το λογιστικό έλλειμμα του 1883 προσέγγιζε τις 25.991.000 δραχμές, διαψεύδοντας τον Υπουργό Οικονομικών, ενώ ομολογήθηκε ότι τα έσοδα από τον καπνό θα απέδιδαν μόλις 4.000.000 αντί των 10.000.000 δραχμών που είχαν αρχικά εκτιμηθεί. Στη Συνεδρίαση της 7ης Δεκεμβρίου 1884, η Αντιπολίτευση εξαπέλυσε δριμεία επίθεση κατά των Υπουργών, κατηγορώντας

²⁰⁰ Δερτιλής Γ.Β., ό.π., σσ. 425-526.

²⁰¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 29.11.1884, σσ. 154-164.

²⁰² Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος Θ΄, 1882-1885, Σύνοδος Δ΄, αριθ. 126 σσ 114-121.

τους ότι υπερδιπλασίασαν τα βάρη και τους προειδοποίησε ότι το έλλειμμα του 1885 θα ξεπερνούσε τις 7.800.000 δραχμές²⁰³, με τον Δ. Δημητρακάκη να αναρωτιέται αν ο Τρικούπης έδρεψε δάφνες, επαναφέροντας τη χώρα στο επαχθές καθεστώς της «δεκάτης»²⁰⁴.

Στην ίδια συνεδρίαση, ο Δηλιγιάννης αποδόμησε πλήρως την εισπρακτική πολιτική της κυβέρνησης, αποδεικνύοντας ότι οι εισπράξεις του 1884 υπολείπονταν δραματικά των προβλέψεων, καθώς μέχρι το τέλος Οκτωβρίου είχαν πραγματοποιηθεί μόλις 5.000.000 από τα 7.000.000 δραχμές του Προϋπολογισμού, κατηγορώντας τον Τρικούπη ότι οδηγεί τη χώρα στο βάραθρο.²⁰⁵ Απαντώντας, ο Στ. Δραγούμης αμφισβήτησε τα δεδομένα, ισχυριζόμενος ότι τα έσοδα του 1884 θα είναι μεν αυξημένα σε σχέση με τα έσοδα του 1883, χωρίς όμως να προσεγγίζουν την πρόβλεψη των 7.000.000 δρχ.²⁰⁶ Την ίδια ώρα, ο Λ. Δεληγιώργης υποστήριξε ότι η προσωρινή αύξηση των εσόδων οφειλόταν αποκλειστικά στην τεχνητή κυκλοφορία της αναγκαστικής κυκλοφορίας και ότι η απόσυρση των χαρτονομισμάτων, ενόψει της άρσης, προκαλούσε ανυπόφορη οικονομική στενότητα, καθιστώντας τις μελλοντικές προβλέψεις αβέβαιες.²⁰⁷ Την αποτυχία της άρσης, μεταξύ αναφορών για συνολικές οικονομικές εκτροπές, επιβεβαίωσε και ο Γ. Ζηνόπουλος, αποκαλύπτοντας ότι η κυβέρνηση δαπάνησε παρανόμως 15.000.000 δραχμές από το εξωτερικό δάνειο για την κάλυψη τρεχουσών αναγκών αντί για την επιστροφή στον χρυσό.²⁰⁸ Σχετικά με τον απηνή πόλεμο της Αντιπολίτευσης στις κυβερνητικές δημοσιονομικές επιλογές, ο ιστορικός Γιώργος Στασινόπουλος αποκαλεί την προσέγγιση αυτή, επιστημονικά, επιπόλαιη, καθώς αντίστοιχα φαινόμενα υπήρχαν και προ της θεσμοθέτησης της

²⁰³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 06.12.1884, σσ. 225-229.

²⁰⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884, σσ. 223.

²⁰⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884 σσ. 225-226.

²⁰⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884, σ. 226.

²⁰⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 07.12.1884 σ. 228.

²⁰⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. σσ. 241-248.

αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η σταθερή υποτίμηση της «χάρτινης» δραχμής ήταν χρόνιο φαινόμενο και οφειλόταν στην ισχνή παραγωγικότητα του κράτους. Οι συνεχείς ελλειμματικοί προϋπολογισμοί το πιστοποιούν. Ιδιαίτερη αξία έχει η παρατήρηση του συγγραφέα για την κερδοσκοπία και την χειραγώγηση της αγοράς συναλλάγματος από το ομογενειακό κεφάλαιο, μέσω των δημόσιων δανείων, γεγονός που καταδεικνύει και το πλαίσιο στο οποίο εγκλωβίστηκε η οικονομία των Ν. Επαρχιών²⁰⁹.

Β. Η στρατηγική της κωλυσιεργίας και η κρατική καταστολή

Προκειμένου να αναχαιτίσει τη φορολογική λαίλαπα, η Αντιπολίτευση εφάρμοσε μια συστηματική στρατηγική κοινοβουλευτικής κωλυσιεργίας, παγώνοντας τις συζητήσεις επί των προτεινόμενων νομοσχεδίων. Όπως είχε ομολογήσει ο Κ. Καραπάνος, η μειοψηφία «βομβάρδιζε» σκόπιμα το σώμα με τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας από την περιφέρεια κάθε Παρασκευή και Σάββατο, προκειμένου να καλύπτει τον χρόνο των επερωτήσεων και να παραλύει το νομοθετικό έργο. Χαρακτηριστικό ήταν το τηλεγράφημα από το Κομπότι και το Πέτα Άρτας, όπου οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν για τις βιαιοπραγίες των αγροφυλάκων και των χωροφυλάκων, οι οποίοι τους εμποδίζαν να καλλιεργήσουν, ζητώντας απεγνωσμένα είτε θεραπεία του κακού είτε άδεια για μαζική μετανάστευση, με τον Γ. Φιλάρετο να ζητά εσπευσμένα την τύπωσή του²¹⁰.

Η κωλυσιεργία αυτή αποσυντόνιζε τη Συμπολίτευση, με συνέπια ο Υπουργός Εσωτερικών Λομβάρδος στη Συνεδρίαση της 15ης Δεκεμβρίου 1884 να κατηγορήσει ανοιχτά την Αντιπολίτευση ότι παρεμβάλλει άκαιρες και μακρές συζητήσεις παρακωλύοντας το έργο της Βουλής, με αποτέλεσμα μετά από δύο μήνες λειτουργίας να μην έχει προωθηθεί η ψήφιση νομοσχεδίων.²¹¹ Στη θυελλώδη συζήτηση για το Χαρτόσημο, ο Τρικούπης δήλωσε με οργή ότι ελάχιστα ενδιαφέρεται για τις επικρίσεις,

²⁰⁹ Στασινόπουλος Γεώργιος, «Νόμισμα και Τράπεζες», στο Κ. Κωστής- Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο Αιώνα (1830-1914)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σσ. 396-397.

²¹⁰ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Β', Συνεδρ. 01.02.1883 σσ. 698-699.

²¹¹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 15.12.1884 σ. 295.

τονίζοντας ότι ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορεί να αντιδράσει είναι να σιωπήσει, γεγονός που ανάγκασε τον Γ. Ζηνόπουλο να ζητήσει να τεθεί τέρμα σε αυτή την απαράδεκτη συζήτηση και να προτείνει ζήτημα εμπιστοσύνης της Κυβέρνησης.²¹² Παρά τη σφοδρή κριτική του Σ. Σωτηρόπουλου²¹³ και του Απ. Αθανασιάδη²¹⁴ για τις εξευτελιστικές δαπάνες, η κυβέρνηση διασώθηκε προσωρινά σε εκείνη την ψηφοφορία με 119 «όχι» έναντι 101 «ναι»²¹⁵.

Γ. Το επεισόδιο Νίκολσον ως καταλύτης απονομιμοποίησης

Η χαριστική βολή στην ήδη κλονισμένη κυβέρνηση δόθηκε εκτός Κοινοβουλίου, μέσω μιας σοβαρής διπλωματικής κρίσης. Ο ξυλοδαρμός του Άγγλου διπλωμάτη και υποπρόξενου Άρθουρ Νίκολσον, στις 4 Ιανουαρίου 1885, από όργανο της ελληνικής χωροφυλακής, στους πρόποδες του Λυκαβηττού, προκάλεσε την άμεση παρέμβαση του ιδίου, ζητώντας με τηλεσίγραφο επίσημη συγγνώμη. Ο Τρικούπης, ο οποίος χειρίστηκε προσωπικά την υπόθεση, δέχτηκε να ικανοποιήσει τον πρέσβη με παράταξη αγήματος Χωροφυλακής Αθηνών να παρουσιάζει όπλα στην Πλατεία Συντάγματος και την στρατιωτική μπάντα να παινίζει τον βρετανικό εθνικό ύμνο. Στη Βουλή η Αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε ακαριαία το γεγονός. Ο Δηλιγιάννης κατέθεσε επίσημη πρόταση, τονίζοντας ότι τα συμβάντα μαρτυρούν μια λυπηρή και επικίνδυνη χαλάρωση της διοίκησης, ζητώντας την άμεση καταδίκη των κυβερνητικών χειρισμών²¹⁶.

Δ. Η ανατομία της ψηφοφορίας της 5ης Φεβρουαρίου 1885

Η οριστική ανατροπή επισφραγίστηκε στην κρίσιμη Συνεδρίαση της 5ης Φεβρουαρίου 1885. Με την έναρξη, ο Αθ. Πετιμεζάς κατήγγειλε τις εξωπραγματικές προβλέψεις εσόδων του Προϋπολογισμού, δηλώνοντας ότι η Αντιπολίτευση αίρει την εμπιστοσύνη της, και στη συνέχεια, ο Ν. Κατσικάπης να καταθέτει την πρόταση

²¹² Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 21.01.1885 σσ. 544-549.

²¹³ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 23.01.1885 σσ. 536-543.

²¹⁴ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 23.01.1885 σ. 535.

²¹⁵ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 23.01.1885 σ. 549.

²¹⁶ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ', Συνεδρ. 05.02.1885 σ. 644.

δυσπιστίας. Ο Τρικούπης προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, υποστηρίζοντας ότι η πρόταση κατατίθεται μεθοδευμένα, επειδή απουσίαζαν 8-9 κυβερνητικοί βουλευτές, ενώ ο Α. Μαυρομιχάλης τόνισε τον καθαρά πολιτικό χαρακτήρα της κρίσης. Ο Δηλιγιάννης πιστοποίησε το τέλος της τρικουπικής διακυβέρνησης με μια μνημειώδη αγόρευση, ζητώντας να τεθεί τέρμα στον εξευτελισμό, ώστε αυτοί που θα λάβουν την εμπιστοσύνη της Βουλής να μπορέσουν να «περισυλλέξουν τα πολιτικά και οικονομικά ναυάγια που επέπλεαν στην επιφάνεια»²¹⁷.

Ο κυβερνητικός βουλευτής Σ. Κασσιμάτης κατήγγειλε ότι η πρόταση ήταν προσχεδιασμένη, προτείνοντας στη Συμπολίτευση να αποχωρήσει για να προκαλέσει τεχνητή έλλειψη απαρτίας, κίνηση που ο Τρικούπης αρνήθηκε υπερήφανα.²¹⁸ Στη δραματική ονομαστική ψηφοφορία, η κυβέρνηση καταψηφίστηκε με ψήφους 108 «ναι» έναντι 104 «όχι».²¹⁹ Η πτώση κρίθηκε από 13 απουσίες της κυβερνητικής παράταξης και από τη μεταστροφή βουλευτών των Νέων Επαρχιών, καθώς τρεις Θεσσαλοί βουλευτές —οι Στεργιάδης (Δομοκού-Φαρσάλων), Τάκιατζης (Τρικάλων) και Ταρμπάζης (Τρικάλων)— άλλαξαν την ψήφο τους υπέρ της δυσπιστίας, ενώ ο Ν. Γεωργιάδης απείχε.

Παρά το γεγονός ότι ο Τρικούπης ήταν τυπικά ο νικητής όλων των προηγούμενων ψηφοφοριών, στη συγκεκριμένη ψηφοφορία εφάρμοσε τη δική του συνταγματική αρχή της «Δεδηλωμένης», με έναν απόλυτα αυστηρό τρόπο. Πίστευε ακράδαντα ότι χωρίς μία καθαρή και ισχυρή πλειοψηφία, η κυβέρνηση στερείται της πολιτικής νομιμοποίησης να διοικεί τη χώρα. Η προσήλωσή του στη Δεδηλωμένη και η τρωμένη αξιοπρέπειά του με το επεισόδιο Νίκολσον, τη στιγμή που ο ίδιος, είκοσι χρόνια πριν, ανέτρεπε την εθιμική πρακτική να επισκέπτεται ο υπουργός εξωτερικών, με την ανάληψη των καθηκόντων του, τους πρέσβεις των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, παρέδωσε, την επομένη, την εντολή στον Βασιλιά Γεώργιο Α΄, ο οποίος κάλεσε στη

²¹⁷ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 05.02.1885 σ. 644.

²¹⁸ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 05.02.1885 σ. 645.

²¹⁹ Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρ. 05.02.1885 σσ. 643-645.

συνέχεια τον Δηλιγιάννη να σχηματίσει κυβέρνηση, κλείνοντας οριστικά την πολυτάραχη τρικουπική τριετία.

Όπως επισημαίνει ο Γ. Β. Δερτιλής, η ομολογία του Δηλιγιάννη για την ανάγκη περισυλλογής των «ναυαγίων» της οικονομίας και η μεταστροφή των Θεσσαλών βουλευτών αποδεικνύουν το δομικό αδιέξοδο της περιόδου, κατά την οποία η φορολογική πίεση διέρρηξε τους δεσμούς της υπαίθρου με το Νεωτερικόν Κόμμα ²²⁰.

Η «ακτινογραφία» της ψηφοφορίας της 5ης Φεβρουαρίου 1885

Η ονομαστική ψηφοφορία για την πρόταση δυσπιστίας, στις 5 Φεβρουαρίου 1885, επιβεβαιώνει ότι η πτώση της κυβέρνησης ήταν αποτέλεσμα μιας γενικότερης πολιτικής φθοράς.

Το αποτέλεσμα, 108 ψήφοι υπέρ της δυσπιστίας έναντι 104 κατά, σφράγισε το τέλος της πρώτης από τις δύο πιο μακροχρόνιες τρικουπικές περιόδους. Η αναλυτική εξέταση της συμπεριφοράς των βουλευτών των Νέων Επαρχιών καταδεικνύει ότι η Θεσσαλία και η Άρτα είχαν το δικό τους μερίδιο στην πτώση του Τρικούπη.

Από το σύνολο των βουλευτών των Νέων Χωρών, συντριπτική πλειοψηφία από 23 βουλευτές στήριξε την κυβέρνηση, ενώ 3 βουλευτές απείχαν (Γ. Παχύς Άρτας, Ν. Γεωργιάδης Βόλου και Δ. Τσαχτσήρης Καλαμπάκας). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο βουλευτής Καρδίτσας Τ. Αδαμόπουλος, ο οποίος, κατά τον Γ. Κορδάτο, υποστήριξε με τις ομιλίες του έντονα τον γεωργικό πληθυσμό των Νέων Επαρχιών και διεκδικούσε τα «δίκαια αιτήματά του». ²²¹ Αντίθετα, σε όλες τις ψηφοφορίες του ενδεικτικού πίνακα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ), ακόμη και την 05.02.1885, ψήφισε υπέρ των κυβερνητικών προτάσεων. Μία πιθανή εξήγηση, που θα μπορούσε να δώσει κανείς, είναι ότι, παρά τα όποια προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Νέες Επαρχίες, εμπιστευόταν περισσότερο τον Τρικούπη από την Αντιπολίτευση. Υπέρ της δυσπιστίας ψήφισαν συνολικά 8 βουλευτές των Ν. Επαρχιών. Οι 5 από αυτούς (Ιωάν. Μοσχοβάκης Αγίας, Δ. Οικονομίδης Αλμυρού, Γ. Φιλάρετος Βόλου, Π. Ζαρίμπας Δομοκού και Δ. Τερτίπης Καρδίτσας) αποτελούσαν μόνιμους επικριτές και ψήφιζαν σταθερά κατά του

²²⁰ Δερτιλής, Γ.Β., στο ίδιο, σσ. 426-427.

²²¹ Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού αγροτικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1973, σ 115-116.

Τρικούπη. Στην πραγματικότητα, η ζημία για την κυβερνητική παράταξη στη Θεσσαλία περιορίστηκε σε 3 συγκεκριμένες αποσκιρτήσεις βουλευτών, οι οποίοι μέχρι τότε στήριζαν την κυβέρνηση: αυτές των Χρ. Στεργιάδη (Δομοκού), Αχ. Τάκιατζη (Τρικάλων) και Ν. Ταρμπάζη (Τρικάλων).

Παράλληλα, σημαντικές απώλειες προήλθαν από τους βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας, όπου συνολικά 100 βουλευτές ψήφισαν υπέρ της πρότασης δυσπιστίας. Η ανάλυση των προηγούμενων ψηφοφοριών αποκαλύπτει χαρακτηριστικές περιπτώσεις σταδιακής αποστασιοποίησης, όπως ο Κ. Βελισσάριος (Σκοπέλου), ο Αν. Δαλιάνης (Ηλείας) που άλλαξε στάση μετά το επεισόδιο Νίκολσον, ο Δημ. Καλλιφρονάς (Αττικής), ο Ν. Λεβίδης (Αττικής) και ο Αλ. Φωτήλας (Καλαβρύτων). Από την άλλη πλευρά, 81 βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας παρέμειναν πιστοί και στήριξαν τον Τρικούπη.

Ο καθοριστικός παράγοντας που έκρινε το τελικό αποτέλεσμα ήταν οι 30 αποχές. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται 4 υπουργοί λόγω του κανονισμού της Βουλής και 26 βουλευτές, από τους οποίους οι 13 ήταν από νησιά και οι περισσότεροι θα ψήφιζαν υπέρ της κυβέρνησης, αν ήταν παρόντες. Στους απόντες προστίθενται οι Αντ. Αντωνιάδης (Τροιζινίας), Φ. Κανελλόπουλος (Κορινθίας), Αθ. Κέφαλος (Φθιώτιδος) και Αθ. Μισυρλής (Πυλίας), οι οποίοι ψήφισαν παραδοσιακά υπέρ του Τρικούπη και επέστρεψαν στην επόμενη συνεδρίαση της 11ης Φεβρουαρίου 1885, στηρίζοντας την κυβέρνηση.

Από την ακτινογραφία αυτή, φαίνεται ότι η πτώση της κυβέρνησης δεν οφείλεται σε οργανωμένη ανταρσία της Θεσσαλίας, αλλά σε έναν επιδέξιο κοινοβουλευτικό ελιγμό της Αντιπολίτευσης, που εκμεταλλεύτηκε τις τυχαίες απουσίες. Όμως, η καθοδική πορεία των οικονομικών του Κράτους, αργά ή γρήγορα, θα οδηγούσε στην ίδια εξέλιξη. Όπως προκύπτει από τη γενικότερη ιστοριογραφική ανάλυση του Γ.Β. Δερτιλή, ο Τρικούπης, βλέποντας τη σταδιακή φθορά από την οικονομική στενότητα και το κόστος του επεισοδίου Νίκολσον, επέλεξε την «έντιμη έξοδο» προς τις κάλπες. Αρνήθηκε τους τακτικισμούς και προτίμησε την παραίτηση, επιτρέποντας στον

Δηλιγιάννη να αναλάβει την εξουσία, γνωρίζοντας ότι οι υποσχέσεις της Αντιπολίτευσης θα κατέρρεαν γρήγορα μπροστά στη σκληρή πραγματικότητα²²².

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ευρεία εξέταση των κοινοβουλευτικών συζητήσεων της Περιόδου Θ' 1882-1885 επιτρέπει την εξαγωγή μιας σειράς σταθερών συμπερασμάτων, σχετικά με την αγροτική πολιτική του Νεωτερικού Κόμματος στις Νέες Επαρχίες. Η προσπάθεια του Τρικούπη για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, αν και διέθετε ορθό προσανατολισμό, ως προς την ανάγκη δημιουργίας υποδομών, εκτυλίχθηκε με ένα δογματικό και κοινωνικά βίαιο τρόπο, ο οποίος ξεπέρασε τις πραγματικές αντοχές της ελληνικής υπαίθρου. Πιεζόμενος από την ανάγκη εξυπηρέτησής του εξωτερικού δανεισμού και της νομισματικής σύνδεσης με τη Λατινική Ένωση, μετέτρεψε το φορολογικό σύστημα σε έναν στυγνό εισπρακτικό μηχανισμό. Η αντικατάσταση της Οθωμανικής δεκάτης δεν οδήγησε σε ελάφρυνση, αλλά σε συστημική αφαίμαξη των παραγωγών. Η φορολογία των αροτριόντων κτηνών, η βίαιη παρέμβαση στην αγορά του καπνού και του σιγαρόχαρτου, καθώς και η επέκταση του χαρτοσήμου, στέρησαν από την Θεσσαλία και την Άρτα την απαραίτητη οικονομική ρευστότητα, μετατρέποντας Θεσσαλία και Άρτα σε φορολογικό υποζύγιο του κέντρου.

Το δεύτερο συμπέρασμα σχετίζεται με το Αγροτικό Ζήτημα. Υπό το βάρος των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας, η Κυβέρνηση επέδειξε προκλητική ανοχή προς την ημιφεουδαρχική κυριαρχία των τσιφλικιάδων, αρνούμενη να προχωρήσει στη διανομή γης προς τους καλλιεργητές, επικαλούμενη δεσμευτικούς όρους της Σύμβασης προσάρτησης. Η επιλογή αυτή διέψευσε τις ελπίδες των κολίγων για κοινωνική αποκατάσταση και μετέβαλε το ελληνικό κράτος σε εγγυητή των συμφερόντων της μεγάλης γαιοκτησίας, οξύνοντας την κοινωνική ένταση.

Το τρίτο και πλέον αποκαλυπτικό συμπέρασμα, το οποίο αποτελεί και την ουσία της θεσμικής ανατομίας της περιόδου, εντοπίζεται στην αδυναμία του ανθρώπινου

²²² Δερτιλής Γ. Β., ό.π., σσ. 426-427.

δυναμικού να ανταποκριθεί στις ανάγκες των καιρών. Η εισαγωγή δυτικών θεσμικών δομών, όπως τα Ειρηνοδικεία και οι Δήμοι, προσέκρουσε επάνω στις Οθωμανικές προσκτήσεις και τα παραδοσιακά δίκτυα εξουσίας που δρούσαν στην επαρχία. Η αποκάλυψη για τις 15.000 λιμνάζουσες δικαστικές υποθέσεις, σε συνδυασμό με τις διασυνδέσεις δημάρχων και εισπρακτόρων με την παρανομία και τη ζωοκλοπή, αποδεικνύει ότι οι νέοι θεσμοί λειτούργησαν συχνά ως κάλυμμα για την ενίσχυση της τοπικής αυθαιρεσίας. Το δικαστικό σύστημα εγκλωβίστηκε σε ένα διαρκές τέλμα, καθιστώντας τη Αθήνα έναν «απεχθή δεσπότη» στα μάτια των επαρχιωτών.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η Αντιπολίτευση υπό τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη δεν κινήθηκε από ένα τυφλό λαϊκισμό αλλά εξέφρασε τη δημοσιονομική λογική της μείωσης των δαπανών. Οι κοινοβουλευτικές καταγγελίες για την ανεπάρκεια των δικαστικών υπαλλήλων και τη μετατροπή της χωροφυλακής σε φοροεισπρακτικό διώκτη υπήρξαν βάσιμες. Ιδιαίτερη αξία ενέχει η «εκτός γραμμής» παρέμβαση του βουλευτού Δουζίνα, ο οποίος διέγινωσε ότι η αντιμετώπιση της κοινωνικής παθογένειας δεν επιτυγχάνεται δια της καταστολής, αλλά δια της μορφώσεως, διατυπώνοντας το διαχρονικό αίτημα για την ίδρυση σχολείων ως το μέσο για το κλείσιμο των φυλακών.

Συνοψίζοντας, η πτώση της κυβερνήσεως Τρικούπη, τον Φεβρουάριο του 1885 υπήρξε μία νομοτελειακή εξέλιξη. Η τεχνητή πλημμύρα τραπεζογραμματίων, το 1884, η οποία προκάλεσε μία πλασματική αύξηση των εσόδων από το χαρτόσημο, μετατράπηκε σε απόλυτη νομισματική ασφυξία, με την εφαρμογή της άρσης, τον Ιανουάριο του 1885. Ο συνδυασμός της οικονομικής εξάντλησης, της θεσμικής παράλυσης και της μεταστροφής Θεσσαλών βουλευτών, παραβίασε οριστικά τους δεσμούς της επαρχίας με το Νεωτερικό Κόμμα, οδηγώντας στην κατάρρευση ενός εκσυγχρονιστικού μοντέλου που αδιαφόρησε για τα κοινωνικά του θεμέλια.

Αρχειακές πηγές

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 4 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 04.03.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 8 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 08.03.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 17 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 17.03.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 29 Απριλίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 29.04.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 4 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 04.05.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 7 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΞΕ΄ 07.05.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 8 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΞΣΤ΄ 08.05.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 11 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 11.05.1882), 727.

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 12 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 12.05.1882), 256.

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 25 Μαΐου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 25.05.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 1 Ιουνίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 01.06.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 4 Ιουνίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 04.06.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 10 Ιουνίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 10.06.1882), 1126.

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 14 Ιουνίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 14.06.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 16 Ιουνίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 16.06.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 30 Οκτωβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 30.10.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 10 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 10.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 16 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 16.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 17 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 17.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 23 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 23.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 24 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 24.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 25 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 25.11.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 7 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 07.12.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 11 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 11.12.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1882, 16 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 16.12.1882).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 24 Ιανουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 24.01.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 1 Φεβρουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 01.02.1883), 702.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 5 Φεβρουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 05.02.1883), 790.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 7 Φεβρουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 07.02.1883), 803.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 5 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 05.03.1883), 1090.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 8 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 08.03.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 11 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 11.03.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 12 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 12.03.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 22 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 22.03.1883), 1402.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 23 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 23.03.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 24 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση 24.03.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 21 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίαση 21.11.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 21 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίαση 21.12.1883), 498.

Βουλή των Ελλήνων. (1883, 22 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΛΗ' 22.12.1883).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 6 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 06.03.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 21 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 21.03.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 22 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 22.03.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 23 Μαρτίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 23.03.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 29 Νοεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 29.11.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 3 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 03.12.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 5 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 05.12.1884), 82.

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 7 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 07.12.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 15 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 15.12.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1884, 22 Δεκεμβρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 22.12.1884).

Βουλή των Ελλήνων. (1885, 21 Ιανουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 21.01.1885), 204-205, 229, 506.

Βουλή των Ελλήνων. (1885, 5 Φεβρουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση 05.02.1885), 644.

Βουλή των Ελλήνων. (1885, 11 Φεβρουαρίου). Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίαση 11.02.1885).

Πηγές που αντλήθηκαν από το Internet

Πατρώνης Βασίλειος, «Δημόσια Οικονομικά και Κρατικός Παρεμβατισμός», στο *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνας)*, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015.

Αντλήθηκε από <https://www.openbook.gr/elliniki-oikonomiki-istoria/>, την 15.03.2026.

Βιβλιογραφία

1. Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.
2. Αρώνη-Τσίγλη Καίτη, *Το αγροτικό ζήτημα και το αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005.
3. Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1975.
4. Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τομ. Α΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005.
5. Καρούζου Εύη, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.
6. Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού αγροτικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1973.
7. Κωστής Κώστας, «Δημόσια οικονομικά», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.
8. Μαρωνίτη Ν., «Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο Αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα, 2010.
9. Μπαλτά Νάση, *Η Καρδιοβόρος Αγωνία της Κάλπης. Τύπος και Βουλευτικές Εκλογές την Εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001.

10. Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική Οικονομία», στο *Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο Αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.
11. Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991.
12. Στασινόπουλος Γεώργιος, «Νόμισμα και Τράπεζες», στο Κ. Κωστής- Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο Αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.
13. Τσουφλίδης Λευτέρης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2009.

Παράρτημα

Το πράσινο χρώμα στα κελιά του Πίνακα υποδηλώνει τους βουλευτές που προέρχονται από τις «Νέες Επαρχίες» (Θεσσαλία και Άρτα). Τα χρώματα στις καταγραφές των ψήφων (στις στήλες των ψηφοφοριών) έχουν διατηρηθεί σκόπιμα. Η χρωματική αυτή διαφοροποίηση έχει σκοπό να κάνει άμεσα ορατή τη διάκριση μεταξύ των βουλευτών της Συμπολίτευσης (κίτρινο) και εκείνων της Αντιπολίτευσης (καφέ). Με ανοιχτό πράσινο χρώμα είναι οι περίοδοι κατά τις οποίες οι συγκεκριμένοι βουλευτές δεν συμμετείχαν στο νομοθετικό έργο είτε επειδή αποχώρησαν είτε επειδή εξελέγησαν στη συγκεκριμένη Σύνοδο. Τα σταχτιά κελιά αφορούν υπουργούς που δεν ψήφιζαν, λόγω κανονισμού της Βουλής. Για την ευκρινέστερη ανάγνωση και επεξεργασία του Πίνακα υποβάλλεται, συνημμένα, Excel.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΨΗΦΟΦΟΡΙΩΝ, ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΜΕ ΤΙΣ Ν. ΕΠΑΡΧΙΕΣ (1882-1885)

[illegible]

68

69

70

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Δηλώνω υπεύθυνα ότι όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία τα απέκτησα, τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου.

Ο Δηλών

Μερτζανάκης Άγγελος